

A szimbólumok értelmezése

A szimbólumok, illetve jelentéseik természetét és értelmezhetőségét a legváltozatosabb elméletek vizsgálják. Jung (1875–1961) szerint a hagyományos szimbólumok a lélek és a kultúra mélyrétegeinek, a kollektív tudattalan képeinek (az archetípusoknak) a megjelenései.

„Az egyénnél az archetípusok tudattalan folyamatok önkéntelen manifesztációiként jelennek meg, amelyek létezése és értelme indirekt módon hozzáférhető; ám a mítoszban többnyire felbecsülhetetlen korú, tradicionális ábrázolatokról van szó. Valami kezdetleges elő-világba nyúlnak ezek vissza, melynek szellemi előfeltevései és föltételei olyanok voltak, mint amilyeneket a ma élő primitív népeknél figyelhetünk meg.”

(C. G. Jung: A gyermekarchetípus lélektanához. In uő: *Mélységeink ösvényein. Analitikus pszichológiai tanulmányok*. Ford. Bodrog Miklós. Budapest, 1993, Gondolat, 187. p.)

Példa gyanánt tekintsük át röviden Jungnak a „gyermek” archetípusának változataihoz, azon belül is az „isteni gyermek” alakjához készített magyarázatait. A rendkívül szerteágazó gondolatmenetű írás például a következőképpen értelmezi a gyermek legyőzhetetlenségének mítoszait:

„Minden gyermekmítosz feltűnő paradoxonja, hogy a »gyermek« egyrészt tehetetlenül ki van szolgáltatva hatalmas ellenségeinek, s bármikor kiolthatják életét, másrészt viszont emberi mértéket messze meghaladó erővel rendelkezik. Ez a kijelentés szorosan összefügg azzal a lélektani ténnyel, hogy a »gyermek« egyrészt ugyan »jelentéktelen«, másrészt azonban isteni. [...] A »gyermek« a tudattalan szülötteként lép elő annak öléből, mint akinek nemzője az emberi természet ősalapja, sőt, helyesebben szólva: egyáltalán az eleven természet. A tudat korlátolt terén túli élethatalmakat személyesít meg, utakat és lehetőségeket, amelyekről a tudat egyoldalúságában mit sem tud, s olyan teljességet, amely a természet mélységeit is magában foglalja.”

(Jung i. m. 200–201. p.)

A jungi elmélet a szimbólumok ősképi természetéről széles körben elterjedt, így a vallástörténetre és az irodalomtudományra egyaránt hatott.

További irodalom:

- Jung, Carl Gustav: *Az ember és szimbólumai*. Ford. Matolcsi Ágnes. Budapest, 1993, Göncöl.
- Jung, Carl Gustav: *Aión. Adalékok a mély-én jelképiségéhez*. Ford. Viola József. Budapest, 1993, Akadémiai.

- Jung, Carl, Gustav: *A szellem szimbolikája*. Ford. Bodrog Miklós, Halasi Zoltán. Budapest, 1997, Európa.

Mircea Eliade (1907–1986) román író és vallástörténész szerint a szimbólumok a *szent*, tehát a „szakrális világ” megtestesülései. Így – általánosságban – a fa, a sátorrúd, az oszlop, a hegy a földet (a profánt) az éggel (a szakrális világgal) összekötő tengely jelképe, a ház, a sátor a föld köldökének (a szent középpontnak) a jelképe. A fazekas által készített edény a teremtést, a sárkány legyőzése a sötétség (a káosz) legyőzését szimbolizálja. Fontos tudni, hogy Eliade maga is valamiféle jelentésszintek elkülönítésére törekszik, egyrészt minden (vallási) szimbólum általában magát a szentet, a szakrális világ megmutatkozását jelenti, Eliade szavával ez a *hierophánia*. Másrészt, a szimbólumok rendelkeznek saját, egyedi jelképiségükbe szőtt jelentésekkel is.

„Mert a *jel*, amelyben vallásos jelentőség lakozik, valami abszolútumot hordoz, és véget vet a viszonylagosságnak és zavarodottságnak. Parancsoló módon hírt ad magáról valami nem e világról való szentként, és ezzel irányt szab, bizonyos viselkedést ír elő.”

(Eliade, Mircea: *A szent és a profán*. Ford. Ara-Kovács Attila. Budapest, 1987, 21. p.)

A *sárkány* szimbolizmusáról Eliade a következőket írja:

„A »mi világunk« az istenek példaszerű művét, a kozmogóniát utánozza. Ezért az ellenségek, akik rátámadnak, az istenek ellenlábasai, mindenekelőtt a világdémonnal, az őssárkánnyal válnak azonossá, amelyet az idők kezdetén az istenek legyőztek. A »mi világunk« elleni támadás a misztikus sárkány bosszúját jelenti, aki felkel az istenek műve, a kozmosz ellen, és azt a semmibe akarja visszataszítani.”

(Eliade i. m. 43. p.)

Eliade hasonló szuggesztív ékesszólással részletezi a *víz* mint szimbólum jelentéseit.

„A víz a lehetőségek összességét szimbolizálja, forrás és kezdet, a létezés valamennyi lehetőségének tárháza, megelőz minden formát, és hordoz minden teremtést. [...] A vízből való felmerülés a megformálás kozmogóniai aktusát ismételi meg; az elmerülés a formák feloldódását jelenti. A víz szimbolizmusa ennél fogva mind a halált, mind az újjászületést magába foglalja.”

(Eliade i. m. 121. p.)

Eliade egyébként – ezt a fentiekben is láthattuk – egy szimbólum jelentésének kifejtése során következetesen az „ismétlés” aktusát hangsúlyozza, ugyanis a szim-

bólumokat, illetve a szimbolikus cselekvéseket az eredeti, a példaszzerű, az ősképi cselekedetek megidézésnek, imitációjának tekinti.

További irodalom:

- Eliade, Mircea: *Képek és jelképek*. Budapest, 1997, Európa.
- Eliade, Mircea: *Az örök visszatérés mítosza, avagy a mindenség és a történelem*. Budapest, 1998, Európa.
- Meletyinszkij, Jeleazar: *A mítosz poétikája*. Budapest, 1980, Gondolat.

Northrop Frye (1912–1991) kanadai irodalomtudós és teológus egy rendkívül átfogó kritikai rendszert épített fel, melyben a természeti, az emberi és a társadalmi lét szimbolikusan egymásra épülő ciklusai határozzák meg az irodalmi műfajok és az egyes irodalmi művek jelentéseit. Frye szimbólumelméletének centrumában a mítosz kérdése helyezkedik el. A mítosz mint *elbeszélés* és a mítosz mint *jelkép* tekinthető annak az erőnek, mely jelentést kölcsönöz a természet folyamatainak, a rítusnak és – természetesen – az irodalomnak. Ez esetben a szimbólum megfejtése nem valamilyen verbális-szimbolikus tartalom kifejtésére, hanem a rituális minták azonosítására irányul. A *Hamlet* híres sírásójelenete kapcsán például Frye megállapítja:

„például a Hamlet-legenda forrását kutató irodalmi antropológus, aki a Shakespeare-t megelőző színdarabtól Saxo irányába, onnan pedig a természetmítoszok felé halad, nem eltávolodik Shakespeare-től, hanem egyre közeledik ahhoz az archetipikus formához, amit Shakespeare teremtett.”

(Frye, Northrop: *Az irodalom archetipusai*. Ford. Fejér Katalin. In Fabiny Tibor szerk.: *A hermeneutika elmélete*. 1–2. kötet. Szeged, 1987, JATE. 2. kötet, 554. p.)

Ízelítőül idézem Frye rendszeréből a dél és az alkony napszakokhoz, illetve a nyár és az őszi évszakokhoz kapcsolódó szimbolikus jelentések összegzését:

„A zenit, a nyár és a házasság vagy győzelem szakasza. Mítoszok a megdicsőülésről, szent házasságról és a Paradicsomba lépésről. Mellékszereplők: a vőfény és a menyasszony. A komédia, a pásztorköltészet és az idill archetipusa.

A naplemente, az őszi és a halál szakasza. Mítoszok a bukásról, a haldokló istenről, erőszakos halálról, valamint a hős leszívetelődéséről. Mellékszereplők: az áruló és a szirén. A tragédia és az elégia archetipusa.”

(Frye i. m. 558. p.)

Frye szimbólumfelfogása dinamikusabb és árnyaltabb, mint a Jung által kidolgozott vagy az Eliade-féle elmélet. Ugyanakkor – mert a szimbolizmusnak a természet ciklusaitól az egyedi műalkotásokig vezető transzformációit is nyomon követi – a jelentésszintek elkülönítésére vállalkozó elméletek közé is besorolható.

További irodalom:

- Frye, Northorp: *A kettős tükör. A Biblia és az irodalom.* Ford. Pásztor Péter. Budapest, 1995, Európa.
- Frye, Northorp: *Az Ige hatalma.* Ford. Pásztor Péter. Budapest, 1997, Európa.
- Frye, Northorp: *A kritika anatómiája.* Ford. Szili József. Budapest, 1998, Helikon.

A jelentésszintek elméletei

Számos értelmezői iskola foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a szövegek és más szimbolikus képződmények jelentős része nem csupán egyetlen, hanem több jelentéssel rendelkezik. A jelentés szintjeit, rétegeit sokféle szempont alapján különböztetik el egymástól.

Az emeletes írásertelmezés. A középkorban elterjedt „emeletes” (három vagy négy szintet megkülönböztető) interpretációs módszer a Biblia szövegének jelentéseire irányult. E felfogás általában három vagy négy szintet különböztet meg, attól függően, hogy a betű szerinti értelmet az emeletek egyikének tartotta, vagy csak alapzatnak, amelyre a további három szint ráépült. A középkor teológiája a következő szinteket különböztette meg a Szentírás értelmezését illetően: *betűszerinti* (vagy történelmi) értelem, *allegorikus* (vagy üdvtörténelmi) értelem, *tropológikus* (vagy morális) értelem, *anagogikus* (vagy misztikus-spirituális) értelem. Az egyes jelentésszintek bemutatása során a bibliai Jeruzsálem város jelentéseit vesszük példaként. (1) A betű szerinti értelem szerint Jeruzsálem egy meghatározott földrajzi térben található, történetileg létező város. (2) Az allegorikus értelem az Ószövetség és az Újszövetség sajátos előrejelző-prófétáló, illetve a próféciát beteljesítő viszonyára épülő tipológiai szerkezete alapján ragadható meg. Az értelmezés ebben az esetben az Ószövetség és az Újszövetség közötti előkép és beteljesülés (antetípus – típus) viszonyra irányul – innen a bibliai hermenutikában járatlan olvasó számára kissé félrevezető „tipológia” elnevezés. Ebben az esetben Jeruzsálem a keresztény egyházat jelenti, amely a tipológiai logikának megfelelően a Zsinagógát, az ószövetségi vallást váltja fel. (3) A tropológikus (morális) értelem arra vonatkozik, hogy miként kell élnie és cselekednie a földön az üdvözülést kereső embernek. Itt Jeruzsálem a hívő lelket jelenti. (4) Végül az anagogikus értelem a szöveg jelentését a túlvilágon beteljesedő jövendölések felől, a végső dolgokra vonatkoztatva állapítja meg vagy szemléli. Ennek alapján Jeruzsálem az égi város, a „mennyei Jeruzsálem”. (Lásd Ohly, Friedrich: A szavak szellemi jelentése a középkorban. Ford. Bernáth Árpádné. In Pál József szerk. *Az ikonológia elmélete.* Szeged, 1997, JATEPress, 157–178. p.)

A fent leírtakat nem szabad csupán egy meghatározott történelmi korszak és gondolkodásmód jellemző részének tekinteni, gondoljunk csak arra, hogy mennyire magától értetődően használjuk alkalomadtán a „betű szerinti jelentés” kifejezést! Az a gondolat, mely szerint egyetlen szövegnek több, egymásra épülő, egymást kiegészítő jelentése is lehetséges, erőteljesen hatott a profán – költői, tudományos, filozófiai – szövegek értelmezésére is.

További irodalom:

- Auerbach, Erich: *Mimézis. A valóság ábrázolása az európai irodalomban.* Ford. Kardos Péter. Budapest, 1985, Gondolat.
- Fabiny Tibor (szerk.): *A tipológiai szimbolizmus.* Szeged, 1988, JATE. (Ikonológia és Műértelmezés 3.)
- Frye, Northrop: *A kettős tükör. A Biblia és az irodalom.* Ford. Pásztor Péter. Budapest, 1995, Európa.

Az ikonológia. Erwin Panofsky (1892–1968) német művészettörténész a középkori és a reneszánsz műalkotások jelentésrétegeinek leírására, megállapítására szolgáló elméletet dolgozott ki. Az egyes rétegek elkülönítését egy szándékosan hétköznapi példán keresztül végezte el. A kalapemelés gesztusának jelentésrétegei a következők. (1) *Pre-ikonográfiai szint.* A mozdulat közvetlen fizikai-optikai jellegzetességei, illetve bizonyos érzelmi elemek: a barátságosság, a mosoly, az üdvözlés összetevői. (2) *Ikonográfiai szint.* A polgári élet üdvözlő gesztusának visszavezetése a középkori szokásra, mely szerint két lovag, ha találkozott, békés szándéka jeléül levette a sisakját. (3) *Ikonológiai szint:* a kalapemelés teljes jelentéséhez azonban nem elegendő a kultúrtörténeti adalék, hanem ismernünk kell a köszönő férfi személyiségét, a találkozás kontextusát stb. Ennek során nem csak a történeti háttér ismeretére – ez lenne a „kalapemelés ikonográfiája” – van szükség, hanem az elemző beleérző képességére, intuíciójára is. Hiszen a kalapemelés kifejezhet adott esetben gúnyt, tréfálkozást, iróniát is. Leonardo *Utolsó vacsora* című képének elemzésekor szintén három szintet különböztethetünk meg. A pre-ikonográfiai szint alapján egy több személyből álló étkező csoportot látunk, illetve érzékelhetjük a kép által megjelenített izgatottságot és egyéb lélektani tartalmakat. Az ikonográfiai szint alapján felismerjük a kép mintájául szolgáló evangéliumi jelenetet. Végül, az ikonológiai jelentésszint a Leonardót jellemző művészi és lélektani sajátosságok, illetve a reneszánsz kultúra és stílus ismeretének mozgósítása alapján hozható létre. (Lásd Szőnyi György Endre: *Pictura & Scriptura. Hagyományalapú kulturális reprezentációk huszadik századi elméletei.* Szeged, 2004, JATEPress, 82–84. p.)

További irodalom:

- Panofsky, Erwin: *A jelentés a vizuális művészetekben.* Tanulmányok. Ford. Tellér Gyula. Budapest, 1984, Gondolat.
- Pál József (szerk.): *Az ikonológia elmélete.* Szeged, 1997, JATEPress, 157–178. p. (Ikonológia és Műértelmezés 1.)
- Radnóti Sándor: A vad befogadás. Erwin Panofsky kritikai méltatása művészetfilozófia nézőpontból. In uő: *„Tisztelt közönség, kulcsot te találj...”* Budapest, 1990, Gondolat, 132–194. p.

A gyanakvás hermeneutikája. Az értelmezés egyik markáns irányát Paul Ricœur francia filozófus a „gyanakvás hermeneutikájának” nevezte el (Ricœur, Paul: *Az interpretációk konfliktusa.* Ford. Martonyi Éva. In Fabiny Tibor szerk.: *A herme-*

neutika elmélete, 1. kötet. Szeged, JATE, 1987. 199–218. p.). A Ricoeur által vizsgált három szerző (Nietzsche, Marx, Freud) értelmezési gyakorlata ugyancsak a jelentésszintek elkülönítésén alapszik. Az első jelentésszint tulajdonképpen a dolgok felszíne, melynek jellegzetességeit, jelentéselemeit a „hamis tudat”, az „ideológia”, az „elfojtás” alakítja ki. E felszíni réteg mögött helyezkedik el a „valódi jelentés”, mely csak annak alapján pillantható meg, ha meghatározzuk, hogy milyen elleplező, megtévesztő, torzító műveletek nyomán alakult ki egyáltalán. E felfogás a jelenségek értelmezését az ideológiakritikával azonosítja, afféle leleplezésnek tekinti. Az értelmezés célja ekkor kissé destruktív: az illúziók szétfoszlatása, a hamis tudat bírálata, az álarcok elleni harc.

Robert K. Merton amerikai tudásszociológus a „gyanakvás mesterei” által is művelt ideológiakritika törekvéseit a következőképpen jellemzi:

„Ami mindezekben a rendszerekben közös: leszámolnak azzal, hogy az állításokat, hiedelmeket névértéken vegyék, ehelyett olyan új kontextusokban vizsgálják őket, ahol előbukkan „valódi értelmük”. A [...] tartalmuk szemszögéből nézett megállapításokat leleplezik, tartalmukat az állítás megfogalmazójának attribútumaival, vagy azon társadalom attribútumaival hozva összefüggésbe, amelyben élnek. A professzionális képrombolók, a szakavatott leleplezők, az ideológiakritikusok és a megfelelő gondolkodási rendszerek az olyan társadalmakban burjánzanak, ahol már igen jelentős embercsoportok idegenedtek el a közös értékektől: ahol a tárgyalásmód elkülönült univerzumait csak a kölcsönös gyanakvás köti össze.”

(Merton 2002, 542. p.)

E hagyomány három nagy alakja Marx, Nietzsche és Freud; az értelmezés alapjának mindhárman az illúziók felszámolását tekintik. Marx szerint az ideológus és így részleges tudás a gazdasági-társadalmi alap determináló hatásának köszönhető, Nietzsche szerint a nyugati kultúra keresztény vallásos világnézete és profán-tudományos igazságfogalma egyaránt a gyengék és az alávetettek önvigasztalásának terméke; Freud szerint pedig a tudat valójában „illúzió”, a tudat működésén keresztül megragadható jelentések csupán az elfojtott ösztönműködés szublimációi. De Ricoeur arra is utal, hogy a termékeny értelmezés esetében a „gyanú szigorát” ki kell egészítenie a jóindulat odafordulásának: „Szerintem a hermeneutikát ez a kettős mozgás hajtja: a gyanakvás akarása és a meghallás akarása, a szigorúság és az engedelmesség óhaja” (Ricoeur i. m. 206. p.).

További irodalom:

- Freud, Sigmund: *A mindennapi élet pszichopatológiája*. Ford. Gergely Erzsébet, Lukács Katalin. Budapest, 1958, Bibliotheca.
- Marx, Karl: *A politikai gazdaságtan bírálatahoz*. Budapest, 1965, Kossuth. (MEM 13. kötet.)
- Nietzsche, Friedrich: *A morál genealógiája*. Ford. Romhányi Török Gábor. Budapest, 1996, Holnap.

Az értelmezések létrehozásánál különösen ügyeljünk arra, hogy elkerüljük a szubjektivitást és az önkényességet. Értelmezéseink – függetlenül attól, hogy egy szöveg, egy műalkotás, egy rituális cselekedet, egy szokás, egy politikai beszéd stb. jelentésének megfejtésére irányulnak – mindig világosak, jól követhetők legyenek. Fejtsük ki világosan, hogy mit, milyen eszközökkel, milyen elméletek és előfeltevések alapján értelmezünk, egyébként könnyen érhet bennünket a „bele-magyarázás” vádjá. Főbb szempontok:

- Az elemzés tárgyának pontos meghatározása. Ennek során pontosan írjuk le, mi az elemzés tárgya, és milyen források alapján dolgozunk. Mindig jelöljük meg, hogy egy kiadott szöveg mely kiadása alapján végezzük az elemzést és értelmezést, egyéb dokumentum esetében nevezzük meg a forrást, közzétett dokumentum esetében ennek kiadóját.
- Az elemzés tárgyának szegmentálása. Hasznos lehet, ha az értelmezendő „tárgyat” elemzési egységekre bontjuk, az egységeket definiáljuk. Ennek köszönhetően pontosabban a tárgyra tudjuk vonatkoztatni az értelmezés szempontjait. (Tehát ne *a* versről beszéljünk általában, hanem annak sorairól, strófáiról stb. Egy politikai beszéd esetében határozzuk meg a beszéd részeit, tematikus egységeit, érveit, hatás eszközeit stb.)
- A felhasznált elmélet (elméletek) bemutatása, kifejtése. Itt ismertetjük az általunk választott értelmezési koncepciót. Ne csak a szerzőket, az idekapcsolódó műveiket és koncepcióikat mutassuk be, hanem határozzuk meg az értelmezési eszközök érvényességi körét, a szempontok használhatóságának korlátjait is. Tehát érveljünk is a választott értelmezési koncepció, elmélet mellett.
- Az értelmezési szempontok és az értelmezendő tárgy egymásra vonatkoztatása, a kettő között a kapcsolat megteremtése. Ennek alapszabálya, hogy az értelmezett szövegből idézett részlet, az értelmezendő tárgy megfelelő szegmentumának bemutatása után mindig mondjunk is valamit arról, amit idézünk, az értelmezés fogalmainak, szempontjainak felhasználásával.
- Az értelmezés eredményeinek számbavétele, a felfejtett, felfedett jelentések leírása.

Ezek a szempontok természetesen praktikusak és informálisak. Nem valamilyen értelmezési iskola megfontolásait tükrözik, csupán gyakorlati szempontokat adnak az értelmezés megfelelő tagolásához, melynek köszönhetően az általunk létrehozott interpretáció mások által is követhető, így elfogadható vagy éppen bírálható lesz.

Feladatok

(1)

Fogalmazzunk meg egy rövid szöveget, mely a törvényszéki beszéd kategóriáival (per, jogos, vádol, tanúsít, bizonyíték, vádpont, bíró, ítélet stb.) érvel valamilyen állítás mellett! Készítsük el a szövegnek a jogi-törvényszéki kifejezések használatától tartózkodó parafrázisait is.

(2)

Válasszunk ki egy tetszőleges témájú értekező szöveget, különítsük el a szerző érveit. A fent tárgyalt érvelésmódok, érvtípusok, egyéb retorikai eszközök közül melyeket használja a szerző?

Kislexikon

BESZÉDAKTUSOK: olyan nyelvi megnyilatkozások, melyek nem valamely tényállást írnak le, hanem kimondásukkal cselekvéseket hajtunk végre: bocsánatot kérünk, megesküszünk valamire, megígérünk valamit. Ezen belül *lokúciónak* nevezük az adott mondat kimondását, és *illukúciónak* azt a cselekvést, melyet a kimondáson keresztül megvalósítunk. Például lokúciós aktus az, hogy „De meleg van!”, melynek illokkúciója: „Csukd be az ablakot!” (Lásd Margitay 2004, 33–40. p.)

ÉRTELMEZÉS: valamely szöveg, szimbólum, szimbolikus rendszer, cselekvés stb. jelentéseinek megállapítása. Különböző értelmezési iskolák foglalkoznak a szövegek jelentésrétegeinek (betűszerinti, allegorikus, spirituális stb. jelentések) elkülönítésével, a „szándékolt”, immanens jelentés, illetve a kontextus által meghatározott vagy a felhasználók által a szövegre ruházott jelentések – a „jelentőség” – vizsgálatával. H-G. Gadamer szerint a megértés produktív, az értelmező a saját részleges nézőpontja alapján minden szövegben új lehetőséget fedez fel; az értelmezés a

történelmi előfeltevések és az értelmező kérdéseinek horizont-összeolvadása (lásd Eagleton 2000, 66–67. p.).

FUNKCIONALIZMUS: társadalomtudományos elmélet, mely a társadalom valamely intézményét, szokását, rítusát stb. a szervek a biológiai szervezetben betöltött funkcióinak hasonlatosságára a társadalom szervezetében betöltött funkcióik alapján írja le, illetve értelmezi.

HERMENEUTIKA: az értelmezés művészete, illetve tudománya. A régi hermeneutikai iskolák a *Biblia* szövegeinek betűszerinti, történelmi, allegorikus stb. értelmezésére irányultak. A modern hermeneutika, egyebek mellett az értelmezett tárgy (a „szöveg”) és az értelmező hatástörténelmi meghatározottságát, illetve a jelentés és a jelentőség (a szöveg kontextusa által meghatározott jelentés) kettősségét, továbbá a befogadás objektív és szubjektív feltételeinek kölcsönöségét hangoztatja. Főbb képviselői W. Dilthey, H-G. Gadamer, E. D. Hirsch, P. Ricœur stb.

MARXIZMUS: a Marx tanításait követő elméletek és irányzatok összefoglaló elnevezése. A kommunista országok hivatalos marxizmusa a Lenin által kidolgozott dialektikus és történelmi materializmus volt. A marxizmus alaptézisei: a történelmi igazság letéteményese a munkásosztály; minden intellektuális vállalkozás fő célja az alávetettek politikai és kulturális emancipációjának elősegítése; végül a gazdasági determinizmus, mely szerint a szellemi, kulturális, ideológiai jelenségek – a felépítmény – létrejöttének oka, így fő magyarázóelvé a társadalmi-gazdasági berendezkedés, az alap. Főbb képviselői: L. Althusser és Lukács György filozófu-

sok, E. Hobsbawm történész, P. Bourdieu szociológus.

OKSÁG: az okok és következmények ismerete nélkülözhetetlen a környezet alakításában, a megértésben és az előrejelzésben egyaránt. Az „A oka B-nek” séma logikai szempontból háromféle értelemben használatos: (1) az ok *szükséges* feltétele az okozatnak, ha nincs ok, nincs okozat. (2) az ok *elégletes* feltétele az okozatnak, ha az ok fennáll, akkor az okozat is bekövetkezik. (3) az ok *szükséges és elégletes* feltétele az okozatnak, az okozat akkor és csak akkor következik be, ha az ok fennáll (lásd Hargitay 2004, 454–455. p.).

Szakirodalom

- Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra: *Retorika*. Budapest, 2004. Osiris.
- Békés Vera: Hogyan tanulnak a leendő tudósok érvelni? Az érvek és a retorika szerepe a tudományos képzés „pedagógiai kontextusában”. *Világosság*, 2003, 11–12. 47–54. p.
- Dávidházi Péter: *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*. Budapest, 1998, Argumentum.
- Eagleton, Terry: *A fenomenológiától a pszichoanalízisig*. Ford. Szili József. Budapest, 2000, Helikon.
- Laki János (szerk.): *Tudományfilozófia*. Ford. Ambrus Gergely és mások. Budapest, 1998, Osiris – Láthatatlan Kollégium.
- Margitay Tihamér: *Az érvelés mestersége. Érvelések elemzése, értékelése és kritikája*. Budapest, 2004, Typotex.
- Merton, Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Ford. Balogh Zoltán, Dupcsik Csaba. Budapest, 2002, Osiris.
- Plett, Heinrich: Retorika és stilisztika. Ford. Vigh Árpád. In Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó, 131–167.
- Radnóti Sándor: *Piknik. Írások a kritikáról*. Budapest, 2000, Magvető.
- Stegmüller, W.: Az okság problémája. In Bertalan László (szerk.): *Magyarázat, megértés, előrejelzés*. Ford. Csontos László. Budapest, 1987, Kommunikációs Kutatóközpont, 9–30. p.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László: *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába*. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó.
- Wengeler, Martin: *Topos und Diskurs*. Tübingen, 2003, Max Niemeyer.

IX. FEJEZET

HIVATKOZÁS, IDÉZÉS, JEGYZETEK

- a hivatkozás szabályai
- idézés és idézetek
- az idézés technikái
- jegyzetek és hivatkozások
- a jegyzet funkciói

A címben szereplő három fogalmat gyakran összekeverik, vagy egymás szinonimájaként használják. Ezért szeretném itt röviden meghatározni őket. A *hivatkozás* kapcsolatot hoz létre a saját szövegünk és egy másik szakirodalmi vagy egyéb forrás között. Tehát nem minden hivatkozás tartalmaz idézetet (hiszen sokszor csupán a hivatkozott mű bibliográfiai adatait adjuk meg), viszont az idézetek – majdnem kivétel nélkül – hivatkozások is egyúttal. Az *idézés* egy másik szerző szövegének, megállapításának, adatainak stb. saját szövegünkbe történő átemelése. Az idézés alapszabálya: mivel egy másik szerzőről van szó, mindig tüntessük fel az idézet forrását! A *jegyzet* a tudományos írásmű főszövegéhez kapcsolódó peremszöveg (lásd Genette 1989, 304–327. p.), melynek alakilag két fajtája, tartalmilag többféle funkciója is lehet. Alakilag a jegyzet lehet lábjegyzet, mely a lap alján, illetve végjegyzet, mely a főszöveg (vagy az egyes fejezetek) végén található. (A lábjegyzet végjegyzetté alakítása – és fordítva – csupán egy gombnyomás kérdése a szövegszerkesztő *Beszúrás: Hivatkozás: Lábjegyzet/végjegyzet* menüsorában.) A jegyzetek tartalmazhatnak hivatkozásokat, idézeteket, de bármilyen, a főszöveg meghatározó gondolatmenetéhez képest mellékesebb vagy kiegészítő jellegű szöveget: kitérőket, kommentárokat, biográfiai adatokat, statisztikai adatokat is. Látható, hogy a hivatkozás *bibliográfiai* kategória, technikai részletei is a bibliográfiai leírás kérdéseihez kötődnek, míg az idézet és a jegyzet inkább *szöveg* kategória.

1. A hivatkozás szabályai

Minden általunk felhasznált, más szerzőtől származó, a szövegünkben idézett forrás, adat, szöveg esetében hivatkozni kell ezek forrására, származási helyére. A hivatkozásnak két főbb típusa ismeretes.

Szövegközi hivatkozás

Ebben az esetben a szakirodalmi hivatkozás nem jegyzetbe kerül, hanem a főszövegben, közvetlenül az idézett adat, gondolat, szöveg után zárójelben szerepel. A hivatkozás ilyenkor a „név, évszám, oldalszám” rendszer alapján történik. Az így hivatkozott művek adatainak feloldása az irodalomjegyzék bibliográfiai tételi alapján történik. Például:

„Irodalomtörténetében már jóval borúlátóbban nyilatkozott. »A világ nem csak a latint feledte el, hanem a költészet nyelvét is.« (BABITS, 1979, 452.)”
Szigeti Csaba: A versválság és a formák. In uő.: *A hímfarkas bőre*. Pécs, 1993, Jelenkor, 25. p.

Az idézett Babits-hivatkozást Szigeti Csaba könyvének bibliográfiája adja meg (a bibliográfia nem az e könyvben javasolt leírási szabályokat követi, de szakszerű és pontos):

BABITS MIHÁLY 1979 *Az európai irodalom története* [1934], sajtó alá rendezte Bélia György, Budapest, Szépirodalmi.

Amennyiben ugyanazon szerzőnek több, ugyanabban az évben megjelent műve is megtalálható az irodalomjegyzékben, akkor a „név, évszám, oldalszám” rendszer használata esetén az évszám mellé helyezett kisbetűvel tehetünk különbséget az egyes művek között. (Lásd Gyurgyák 1997, 102. p.)

Hivatkozás láb- vagy végjegyzetben

Itt újból két lehetőség kínálkozik: vagy a „név, évszám, oldalszám” rendszerű hivatkozásokat adjuk meg a jegyzetekben, vagy kiírjuk a hivatkozott művek bibliográfiai adatait. Ez utóbbi esetben, ha ugyanarra a műre újból hivatkozunk, elegendő a bibliográfiai tételt, a művet rövidítve – i. m. rövidítéssel ’idézett mű’ – jelölni. Például:

Giddens, Anthony: *Szociológia*. Ford. Babarczy Eszter és mások. Budapest, 1995. Osiris, 30. p.
Giddens i. m. 212. p.

Ugyanazon szerző több művének idézése esetén a címmel vagy annak rövidítésével különböztethetjük meg az egyes műveket. Tehát:

Nádasdy Ádám: A fogoly neve, avagy kétéves a BUKSZ. *Budapesti Könyvszemle*, 1992. tél, 119–121. p.

Nádasdy Ádám: A nyelv végtelen gazdagsága. *Budapesti Könyvszemle*, 1994. ősz, 383–384. p.

Nádasdy: *A fogoly neve...*, 120. p.

Nádasdy: *A nyelv...*, 384. p.

A hivatkozás során megkülönböztethetjük, hogy milyen céllal hivatkozunk a szóban forgó műre. Idézet, adat stb. forrásának megjelölésekor minden utalószó nélkül, egyből a műre hivatkozunk. Például:

„Az ifjú Szász Károly tehát már a szülői házban egyszerre szívhatta magába az irodalom és a tudomány szeretetét s a kor haladó eszméi iránt fogékony-ságot. Ez magyarázza azt, hogy már tizenhét éves korában, 1846-ban pályadíjat nyer egy versével” (Oltványi Ambrus: Szász Károly. In uő: *A szellem szenvedélye. Tanulmányok, cikkek, bírálatok*. Budapest, 1994, Gondolat, 147. p.).

De hivatkozhatunk egy műre úgy is, hogy nem pontosan meghatározott szöveg helyre utalunk, hanem a műre általában, vagy annak egy hosszabb részletére, vagy fejezetére. Itt két lehetőség kínálkozik. Amennyiben az általunk a főszövegben összefoglalt, bemutatott gondolat forrását jelöljük, hivatkozunk, akkor használhatjuk a „lásd” szócskát. (A „lásd” szót soha nem rövidítjük, mert csak minimális helytakarékoságot eredményez.) Például:

Szász Károly pályakezdését röviden ismerteti Oltványi Ambrus tanulmánya. (Lásd Oltványi Ambrus: Szász Károly. In uő: *A szellem szenvedélye. Tanulmányok, cikkek, bírálatok*. Budapest, 1994, Gondolat, 147. p)

A másik lehetőség a „vesd össze” (vö.) kifejezés használata. Ezt akkor alkalmazzuk, ha a hivatkozott szöveg saját gondolatmentünkhöz viszonyítva inkább *kiegészítő* jellegű gondolatot, értesülést, adatot stb. tartalmaz. Például:

A tudományos szövegekben a dolgok és a jelenségek precíz megkülönböztetése termékenyebb, mint a vizsgálódás tárgyát egyetlen, összefüggő egészként megragadó, úgynevezett holisztikus megközelítés. (Vö. Nádasdy Ádám: A nyelv végtelen gazdagsága. *Budapesti Könyvszemle*, 1994. ősz, 383–384. p.)

2. Idézés és idézetek

Az idézés célja, módja, terjedelme, illetve a szerzőnek az általa idézett szöveghez való viszonya többféle lehet. Az idézés céljai a következők:

Forrásmegjelölés. Valamely, más szerző művében található szövegrész, adat, forráscsoport, értesülés, gondolat, megállapítás beépítése a saját művünkbe. *Az idézés az értelmezés része.* Az elemzendő szöveg megfelelő részeit megfelelő terjedelemben idézzük, és utána értelmezzük. *Tisztelet.* Az idézet jelezheti valamely szerző munkásságához, gondolati hagyományhoz, irányzathoz való kapcsolódásunkat. *Díszítés.* Az idézet élénkíti, mozgalmassá teszi a szöveget. Ne feledjük, hogy az idézés egy sajátos *gondolkodástechnika* is. Vannak szerzők, akik alapvetően idézeteken keresztül érzékelik a világot, és idézetekben gondolkodnak.

Az idézés technikái

Az idézet lehet terjedelmes (egy hosszabb mondat, több mondat, egy bekezdés), vagy lehet rövidebb (néhány szó, mondatrész). Az idézet terjedelmét mindig gondosan állapítsuk meg, ne legyen se hosszabb, se rövidebb a kellenél. A fél oldalnál hosszabb idézet kissé gyanús: mintha nem lenne eldöntve, hogy milyen célból is szerepel a szövegben.

Az idézet határait (kezdetét és végét) mindig gondosan jelöljük idézőjellel. Sok bosszúságot és félreértést okozhatnak a *bezáratlan* idézetek. Ha az idézett szövegben egy másik idézet is van, akkor az idézetben szereplő idézet határait jelöljük az úgynevezett lúdláb jellel. Idézőjel: „...”, lúdláb: »...«. Például:

„Illő tehát, hogy halálának ötvenedik évfordulóján mi is – Babits szavaival élve – »hálával és hűséggel« emlékezzünk meg róla” (Oltványi Ambrus: Szász Károly. In uő: *A szellem szenvedélye. Tanulmányok, cikkek, bírálatok.* Budapest, 1994, Gondolat, 149. p.).

Körülírás, parafrázis. Amennyiben mondandónk nem szorosan az idézett szöveg nyelvi megformáltságához kapcsolódik, vagy egyszerűen a változatosság kedvéért, alkalmazhatunk körülírást is. Ebben az esetben nem szó szerint idézünk, hanem tömören, a gondolati-tartalmi hűséget szem előtt tartva saját szavainkkal adjuk vissza az idézett szerző szavait, mondatait. Természetesen ilyenkor is pontosan jelölni kell az idézet forrását.

Szó szerinti idézet:

„Még ha sikerülne is meghatározni, hogy melyek egy adott kor tipikus költői módszerei, akkor sem tudnánk meghúzni a költészet határvonalait. E kor ugyanis azokat az alliterációkat, eufóniákat használja retorikájában, sőt, köznapi nyelvben is. Ugyanazokat a költői alakzatokat halljuk a villamosokon mesélt viccekben, mint a legkifinomultabb költői nyelvben; a köznapi pletykák ugyanolyan törvények szerint épülnek fel, mint a legújabb, vagy legalábbis (a pletykálkodó intellektuális színvonalától függően) az előző szezon divatja szerint írott novellák” (Jakobson, Roman: *Mi a költészet?* Ford. Albert Sándor. In uő: *A költészet grammatikája.* Budapest, 1982, Gondolat, 244. p.).

Parafrázis:

Roman Jakobson szerint pusztán egy korszak irodalmára jellemző költői eszközök ismerete alapján nem tudjuk meghatározni, mi is a költészet, hiszen az emberek hasonló nyelvi eszközöket használnak az élet hétköznapi színterein, így például a viccekben és a pletykákban, mint a művészi nyelvhasználatban. (Lásd Jakobson, Roman: *Mi a költészet?* Ford. Albert Sándor. In uő: *A költészet grammatikája*. Budapest, 1982, Gondolat, 244. p.)

Kihagyások, rövidítések. Az idézetből helykímélés vagy a mondandó jobb követhetősége érdekében elhagyhatunk részleteket (szavakat, mondatokat). A kihagyásokat mindenképpen jelölni kell. A kihagyás jele három pont, vagy kapcsos zárójelbe tett három pont: [...].

„Még ha sikerülne is meghatároznunk, hogy melyek egy adott kor tipikus költői módszerei, akkor sem tudnánk meghúzni a költészet határvonalait. [...] Ugyanazokat a költői alakzatokat halljuk a villamosokon mesélt viccekben, mint a legkifinomultabb költői nyelvben; a köznapi pletykák ugyanolyan törvények szerint épülnek fel, mint a legújabb, vagy legalábbis (a pletykálgató intellektuális színvonalától függően) az előző szezon divatja szerint írott novellák” (Jakobson, Roman: *Mi a költészet?* Ford. Albert Sándor. In uő: *A költészet grammatikája*. Budapest, 1982, Gondolat, 244. p.)

Idézet egy másik idézetből. Előfordulhat, hogy a saját írásunkban idézni kívánt, mondjuk X szerzőtől származó szöveget vagy megállapítást egy másik szerző (Y szerző) műve tartalmazza. Ha nem tudunk hozzájutni az eredetihez, akkor idézhetünk az idézetből is, noha nem szerencsés állandó gyakorlatot építeni erre. Ebben az esetben – szövegünk jellegétől függően – az idézetből átvett idézet forrását különféle részletességgel tüntethetjük fel.

Egy esszében vagy újságcikkben elegendő lehet az idézett szerző neve és az idézet leelőhelye:

A strukturalista verselemzés túlzásaival kapcsolatban Jonathan Culler bíráló megjegyzései felhívják a figyelmet a mikroszkopikus részletekbe hatoló irodalmi elemzés ellentmondásaira: „igen fonák az az érvelés, mely rámutat egy szerkezeti elemre, majd arra lyukad ki, hogy ez az elem nem érzékelhető” (Idézi Fónagy Iván: *Utószó*. In Jakobson, Roman: *A költészet grammatikája*. Budapest, 1982, Gondolat, 264. p.).

Egy tanulmányban elegendő lehet a név, cím, évszám:

A strukturalista verselemzés túlzásaival kapcsolatban Jonathan Culler bíráló megjegyzései felhívják a figyelmet a mikroszkopikus részletekbe ható-

ló irodalmi elemzés ellentmondásaira: „igen fonák az az érvelés, mely rámutat egy szerkezeti elemre, majd arra lyukad ki, hogy ez az elem nem érzékelhető” (J. Culler: *Structuralist poetics: Structuralism, linguistics and the study of literature. /1975/*. Idézi Fónagy Iván: *Utószó*. In Jakobson, Roman: *A költészet grammatikája*. Budapest, 1982, Gondolat, 264. p.).

Olyan szakdolgozatban, disszertációban, ahol a könyvészeti adatok különösen fontosak, adjuk meg a bibliográfiai leírás öt alapvető adatát:

A strukturalista verselemzés túlzásaival kapcsolatban Jonathan Culler bíráló megjegyzései felhívják a figyelmet a mikroszkopikus részletekbe hatoló irodalmi elemzés ellentmondásaira: „igen fonák az az érvelés, mely rámutat egy szerkezeti elemre, majd arra lyukad ki, hogy ez az elem nem érzékelhető” (J. Culler: *Structuralist poetics: Structuralism, linguistics and the study of literature*. Ithaca, 1975, Cornell University Press, 67. p. Idézi Fónagy Iván: *Utószó*. In Jakobson, Roman: *A költészet grammatikája*. Budapest, 1982, Gondolat, 264. p.).

Az idézetek beágyazása

A beágyazás szövegtani kifejezés: az idézeteknek (vendégszövegeknek) az általunk írott szövegbe történő elhelyezésére és beépítésére vonatkozik (lásd Jenny 1996, 23–50. p.). De a felhasznált elméletek, koncepciók beépítését is idesorolhatjuk, annál inkább, hiszen ilyenkor is valamiféle idézést végzünk: a felhasznált elmélet is eredetileg egy szöveg része volt, azé a szövegé, amelyből megismertük az elméletet, ahol olvastunk róla. Az idézet megfelelő terjedelmű legyen – se túl hosszú, se túl rövid –, továbbá derüljön ki egyértelműen, hogy milyen összefüggésben idéztünk, és hogy mi a célunk az idézettel. *Az idézetről az idézést követően mindig mondjunk is valamit!* Határozzuk meg, hogy az idézetet követő saját mondataink milyen stratégiát követnek, legyen jól azonosítható, hogy mi magunk milyen műveletet hajtunk végre az idézetet követő szövegrészben.

A leggyakrabban azért idézünk egy szövegrészletet, hogy beépítsünk a szövegünkbe valamilyen szakirodalmi megállapítást, koncepciót, elméletet. Az ilyen idézet lehet:

- utalás,
- ismertetés,
- összefoglalás.

Az *utalás* a szerző nevének említésén és egy rövid idézeten keresztül inkább csak felidézi, mintegy „előhívja” a szóban forgó szöveget, elméletet, gondolatmenetet. Az utalás feltételez valamiféle közös háttérrel, közös tudást: egy pár szóból álló töredéken keresztül csak azt a tudást lehet előhívni, ami az olvasó fejében- emlékezetében eleve ott van, létezik. Példa az utalásra:

HIVATKOZÁS, IDÉZÉS, JEGYZETEK

„A magyar irodalom történetének stúdiumából levonható efféle tanulságok mintha csak igazolni akarnák Michel Foucault mély gondolatát: a szerző ideológiai képződmény, mely jelzi, mennyire félünk a jelentés burjánzásától.”

(Dávidházi 1998, 24. p.)

Más gondolatainak alaposabb *ismertetése* esetében – különösen bonyolultabb gondolatmenet közlésekor – az idézet terjedelmesebb is lehet. A *pszichoanalízis szótára* című kézikönyv például egy terjedelmes idézeten keresztül ismerteti, miként juthatott Freud arra a döntésre, hogy éppen pszichoanalízisnek nevezze el módszerét:

„A pszichoanalízis kifejezés melletti döntéséről szóljon a legilletékesebb, abból az időből, amikor felfedezését nyilvánosságra hozta: »Azt a munkát, amellyel a beteget tudatára ébresztjük a benne elfojtott lelki tartalmaknak, pszichoanalízisnek nevezzük. De miért 'analízis', mely szétdarabolást, felbontást jelent, és azt a munkát juttatja eszünkbe, melyet a vegyész végez a természetben talált és a laboratóriumába bevitt anyagokon? Azért, mert a hasonlóság egy lényeges ponton valóban fennáll. A beteg tünetei és patológikus megnyilvánulásai – akárcsak valamennyi lelki tevékenysége – magasrendűen összetettek; ennek az összetettségnek az elemei végső soron motívumok, ösztönindulatok. A beteg azonban semmit, vagy csak nagyon keveset tud ezekről az elemi indítékokról. Így hát megtanítjuk neki ezen igen bonyolult lelki képződmények összetételének megértését, a tüneteket visszavezetjük az őket motíváló ösztönindulatokra, a tünetekben megmutatjuk a betegnek a mindaddig ismeretlen indítékokat, ahogyan a vegyész a sóból kiválasztja az alapanyagot, a kémiai elemet, ahol az más elemekkel egyesülve felismerhetetlenné vált...«”

(Laplanche, J. – Pontalis, J.-B.: *A pszichoanalízis szótára*. Ford. Albert Sándor és mások. Budapest, 1994, Akadémiai, 404. p.)

Az *összefoglalás*, az összefoglaló jellegű idézet esetében érzékelhető a szándék a tömörítésre és a lekerekítésre – szemben az utalással, mely bizonyos részleteket vagy kérdéseket nyitva hagy, illetve szemben az ismertetéssel, mely az adott cél-
nak megfelelően terjedelmesebb és részletesebb is lehet. Példa az összefoglalásra:

„A szövegkritika hagyományosan *rekognitív* és *reproduktív* tevékenység; feladata ugyanaz, amit August Böckh (1785–1867) posztumusz módszertana (1877) a filológia céljaként meghatározott: újramegismerés (»wiederzuerkennen«, »das Erkennen des Erkannten«), helyreállítás (»rein wiederherstellen«, »die richtige Reproduktion des Überlieferten«), utánképzés (»die Nachconstruction der Constructionen des menschlichen Geistes«)“.

(Dávidházi 1998, 209. p.)

Azért is idézhetünk egy szövegrészletet, hogy értelmezzük. Az értelmezés – az értelmezési iskolák módszertani ajánlatait itt figyelmen kívül hagyva – többféle is lehet. Megkülönböztethetjük egymástól az idézethez fűzött értelmező szöveg műfaját, illetve azokat a tudományterületeket, melyek az értelmezést meghatározzák. A műfajt illetően az idézet értelmezése lehet *következtetés, kommentár, értékelés*.

Példa a következtetésre

„A költözésről beszámol Németh Andor és József Jolán. Az utóbbit idézem: »Abban állapotunk meg, hogy másnap odaszállítja könyveit és könyvállványát, aztán leutazik Szárszóra és ott tölti a nyarat. Az Erzsébet királyné úton egy szenesembertől bérelt kiskocsit Attila. Könyveit papírba csomagolta és spárgával kötözte át. Harminc-harmincöt darab ilyen kis csomagot csinált.«

Ez utóbbi adat nagyon lényeges. Következtethetünk József Attila könyvtárának nagyságára. 300-500 db könyve lehetett a költőnek 1936 nyarán.”

(Tasi József: *József Attila könyvtára*. Budapest, 1996. *Ecriture*, 6. p.)

Példa a kommentárra

„Novalis számára az előszó nem csak »gyökér és hatvány« – aminek Schlegel nevezte, hanem önismertetés. A német romantikusok ebben az értelemben tipikus önismertetőknél bizonyultak, ők voltaképp mindig saját meg nem írt gondolataikról írnak kritikát, vagy előszót írnak egy soha meg nem írandó könyvhöz: mindig irodalmat az irodalomról.”

(Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténet alapfogalmak*. Pécs, 1931. *Danubia*, 152. p.)

Thienemann idézete Friedrich Schlegeltől származik: „Eine gute Vorrede muss zugleich die Wurzel und das Quadrat ihres Buch sein.” Az irodalomtörténész az idézettel egyrészt az irodalmi szöveg egy sajátos műfaját, az előszót jellemzi. Az előszó beszámol a műalkotás keletkezéséről – lásd „gyökér” –, illetve sűrítve bemutatja a mű tartalmát, lásd „kvadrát”. Másrészt az idézet arra is utal, hogy a német romantikus irodalomban milyen sok a reflexió, az irodalom az irodalomról jellegű műalkotás.

Példa az értékelésre

„A magyar posztmodern regény megteremtője, Esterházy Péter népszerűségét kockára tevő bátorsággal figyelmeztetett arra, hogy »megnyugtatóbb, ha bizony az író nem népből-nemzetből gondolkodik, hanem alanyban-állítványban«. Számos más kultúrában e figyelmeztetés szellemes *bon mot*-nak számíthatott volna, s így hamar napirendre térnek fölötte; a mi kultúránk akusztikája azonban fölerősítette jelentőségét, s az új irodalomért küzdő tábor jelszóként írta

HIVATKOZÁS, IDÉZÉS, JEGYZETEK

zászlajára, úgyhogy szerzőjének végül tiltakoznia kellett az ellen, hogy lelkesen és lépten-nyomon mint kész megoldást idézzék, mintha elégséges írói program lenne szemben a hagyományossal.”

(Dávidházi 1998, 21. p.)

Az idézethez fűzött kommentárokat megkülönböztethetjük, illetve megfogalmazhatjuk annak alapján is, hogy a kommentár szempontjai és fogalmai milyen tudományterülethez, tudományos irányzathoz tartoznak. A lehetséges változatok sokféleségéből csak néhány példára utalnék:

- nyelvi-stilisztikai értelmezés,
- irodalomtörténeti értelmezés,
- lélektani motivációkra kérdező értelmezés,
- társadalomtudományos értelmezés.

Példa a nyelvi-stilisztikai értelmezésre

„A nap lenyugszik: mondjuk közönségesen. Aranyánál: »Elfeküdt már a nap, túl a nádas réten, Nagy vörös palástját künn hagyá az égen.« (Toldi. V.) Itt nem csak az »elfeküdt« lép mint szemléltetőbb kifejezés a »lenyugszik« helyébe, de a napnyugtának vörös színe is palásttá lett, s az egész kép egy ágyába térő király képévé alakult. A metafora módosulva visszatér a Szondi két apródjában: »a nap nyugvóra hajolt, Immár földi vállát bíborszínű kaftán.«”

(Zlinszky Aladár: *A szóképekről*. In Szathmáry 1961, 240. p.)

Példa az irodalomtörténeti értelmezésre

Dávidházi Péter egyik tanulmánya Petőfi értékelésével kapcsolatban Pekár Gyula konzervatív íróit idézi:

„»Szentségtörés! Ha tudná, a költő ostort fonna, lángostort a haragja tüzéből s arcukorbácsolná vakmerő rágalmazóit.« [...] Szentségtörés és korbács: a látomás alapelemei a bibliai jelenetre utalnak, melyben Jézus kiúzi a kufárokat a templomból; ennek az ősmintának a részletező variációja, miszerint haragja tüzéből a költő maga fonná lángostorát, tán *Az őrültből* is idéz, de szintén archaikus és vallási képzettársításokra utal.”

(Dávidházi 1998, 188. p.)

Az idézet értelmezése jelen esetben a szakrális képzetkör szókincséből kiindulva, egyrészt a szövegforrás kontextusának felidézésén, másrészt a gondolatmenet kibontásán keresztül, továbbá az idézet egyik lehetséges forrásának megjelölésével történik. Látható, hogy az idézetet követő néhány soros *kommentár* több szemponttal is bővíti, illetve több információval is kiegészíti az idézetből kibontakozó képet:

- hangsúlyozza a szakrális szókincs alapelemeit („szentségtörés és korbács”);

HIVATKOZÁS, IDÉZÉS, JEGYZETEK

- azonosítja a forrásul szolgáló művet és annak felidézett jeleneteit („a bibliai jelenetre utal, amikor Jézus kiúzi a kufárokat”);
- említ egy párhuzamot (Petőfi *Az őriült* című versét), amely talán az idézett Pekár Gyula-szöveg egyik inspirálója lehetett.

Példa a lélektani motivációkat vizsgáló értelmezésre

„»Az akadémiák rontanak, nem építenek« – állítja Dessewffyhez írt levelében. Még Széchenyi fellépése után is elégedetlenkedik, mert a nyelvmívelés szerinte az írók egyéni feladata és nem egy társaság szervezett munkájáé. A diktátorok nem szívesen engedik át személyes hatalmukat testületeknek.”

(Halász Gábor: *Kazinczy emlékezete*. In uő: *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások*. Budapest, 1981, Magvető, 662. p.)

Példa a társadalomtudományos értelmezésre

A következő idézet nem szakirodalmi szövegből, hanem egy Villány környéki bortermelővel készített interjúból származik:

„»Meg kíváncsiak a turisták a pincére, nem a vendéglőre, a pincére kíváncsiak. Otthon is ihatnak vendéglőben villányi bort, itt meg pincében kóstolhatják. Egyre többen vannak vállalkozók, akik a pincéjüket is kinyitják a vendégek előtt.« A »hagyomány-fogyasztó« turisták az őstermelői pincesoron »eredeti« helyszínhez, és »munkás« termelő-képhez juthatnak hozzá. Az idézett őstermelő szerint ezt a kommunikatív értéket a vállalkozói soron is felismerték, és a tradicionalitás benyomását keltő »látványpincékben« kóstoltatnak. A megfigyelés kiegészítendő azonban azzal, hogy a »vállalkozói sor« kis- és középtermelőinek említett »tudatossága« determinált, hiszen a soron megtalálható vállalkozók többsége még sok szállal kötődik az őstermelői léthez.”

(Bakics János: Egy villányi őstermelői csoport átmenet-képe. In Kovács Éva szerk.: *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Budapest – Pécs, 2004, Teleki László Alapítvány – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 218. p.)

De azért is idézhetünk egy szövegrészletet, mert az idézettel színesíthetjük mondanivalónkat vagy írásunkat:

„Mert kritikára, filológiára, irodalomtörténetre, s minden szívügyünkre érvényes, betű szerint komolyan veendő, sőt alkalomadtán (és alkalom adódik) vigaszul is szolgálhat, amit egyszer Bill Shankly mester, az ördögös Liverpool edzője nyilatkozott: »A futball nem élet-halál kérdése. Sokkal fontosabb annál.«.”

(Dávidházi 1998, 358. p.)

Az idézetek beágyazásához tartozik, hogy fogalmazzuk meg egyértelműen saját viszonyunkat az idézett szöveg igazságtartalmához. Az idézett, illetve a saját állítások érvényességét illetően Dávidházi Péter a következő árnyalatokra hívja fel a figyelmet: bizonyított, bizonyítható, valószínű, lehetséges, valószínűtlen, kizárható, kizárt. Tudatosodjon bennünk, szerzőben, hogy álláspontunkat nyugodtan árnyalhatjuk, sőt a legtöbb esetben ez szükséges, tartózkodjunk a nyilvánkoztatásszerű, magabiztos kijelentésektől. Ugyanakkor ez az árnyaltság, a distancia legyen az olvasó számára is jól érzékelhetően megjelenítve a szövegben. „Nem feltétlenül baj, hogy egy álláspont akár átmenetileg, vagy akár végképp határozatlan, csak bemutatása legyen határozott” (Dávidházi 1998, 310. p.). Tehát, az idézett szöveget, adatot, megállapítást stb. kiegészíthetjük, cáfolhatjuk, megerősíthetjük, korrigálhatjuk vagy éppen szembeesíthetjük egy másik szerző hasonló megállapításával. Az idézett szöveget követően használhatjuk a következő mondatokat:

„Ezzel kapcsolatban azt gondolom, hogy...”
 „X az idézett tanulmányban a (...) kérdésre helyezi a hangsúlyt, Y viszont másképp érvel...”
 „X az idézett helyen ellentmond önmagának, mert máshol azt írja, hogy...”
 „X ezt nem mondja ki, de gondolataiból az következik, hogy...”
 „Egyetértek ezzel, csak azon a ponton korrigálnám az állítást, hogy...”
 „X itt valószínűleg téved, mert...”
 „X itt egészen biztosan téved, mert...”

Ugyanakkor ügyeljünk rá, hogy az ilyen jellegű megállapítások az érvelés részét képezzék, ne merüljenek ki az idézett szöveg vagy szerző sommás minősítésében. Tehát ilyeneket ne írjunk: „Marhaság.”, „Zseniális.”, „Tetszik...”, „Nem tetszik...” és hasonlók.

3. Jegyzetek és hivatkozások

A jegyzetek és hivatkozások sokak szemében a „tudományosság” biztos jelei. Ez sok szempontból így is van. Nehezen képzelhető el tudományos mű hivatkozások és jegyzetek nélkül, és kevesen engedhetik meg maguknak azt a könnyed minimalizmust, amit Babits Mihály érvényesített saját, 1901-ben Simonyi Zsigmond nyelvészprofesszornál írott kollokviumi dolgozatában. Ennek végén ugyanis a következő tömör bibliográfiai eligazítás olvasható: „Forrásom a Magyar Nyelvőr megfelelő füzetek voltak, meg Simonyi tanár úr előadásai. Semmi egyéb” (Babits Mihály: Tárgyas ragozás különböző személyű tárgyakkal. In uő: *Esszék, tanulmányok*. 1–2. kötet. Budapest, 1978, Szépirodalmi, 1. kötet. 5. p.).

Ennek ellenére azt is mondhatjuk, hogy nem a jegyzetek száma a tudományosság és a színvonal kizárólagos fokmérője. A jegyzeteket és hivatkozásokat különös gondossággal kell elkészíteni, mert itt nagyon könnyű hibázni. A jegyzetek és

hivatkozások sok szempontból a dolgozat színvonalának kicsinyített tükröi, a szerző gondosságának, alaposságának, tájékozottságának „mutatói” is – nem véletlen, hogy sok tanár, szerkesztő, bíráló (az irodalomjegyzék mellett) először a tanulmánynak ezeket a részeit nézi meg. Végül, itt könnyű etikai hibát is véteni: a forrásokra, felhasznált irodalomra való nem körültekintő hivatkozás (még jóhiszeműség esetén is) könnyen a plágium vádját idézheti elő.

Tegyünk különbséget a jegyzetek és a hivatkozások, valamint ezek formái között! A jegyzet tulajdonképpen a főszöveghez fűzött mellékszöveg, ami tartalmazhat szakirodalmi hivatkozást, forráshivatkozást, a fő gondolatmenethez szorosan nem tartozó észrevételt. Tehát a jegyzet és a hivatkozás nem azonos egymással! A jegyzet lehet lábjegyzet vagy végjegyzet. A lábjegyzet szerintem szerencsésebb, mert olvasás közben nem kell annyit lapozgatni. Tehát a jegyzet egy sajátos *szövegtípus*, a hivatkozás ezzel szemben (többnyire egy jegyzeten keresztül) *kapcsolatot* teremt saját szövegünk és a szakirodalom vagy egyéb szövegek valamely pontjai között. Melyek a jegyzetekkel kapcsolatos tudnivalók?

- Ha lehet, úgy a *főszöveggel párhuzamosan készítsük a jegyzeteket*. A pótlólagos jegyzetkészítés rengeteg időt vehet igénybe, az idő szorításában könnyű elsiklani a részletek felett, vagy kihagyni valami kevésbé fontosnak látszó hivatkozást, aminek kellemetlen következményei lehetnek.
- A szakirodalom kicédulázása során folyamatosan írjuk fel a felhasznált szövegek bibliográfiai adatait (különös tekintettel a fordítókra és az oldal-számokra) mert később a jegyzetek, hivatkozások készítésénél lehet, hogy nem tudjuk azonosítani őket.
- A jegyzetekbe nem csak a szakirodalmi hivatkozásokat helyezhetjük, hanem a fő gondolatmenethez szorosan nem tartozó észrevételeket, különféle kitérőket is.
- A jegyzetekbe tehetjük (ha ez szükséges) az idézett idegen nyelvű szöveg fordítását, vagy a főszövegben felhasznált fordítás eredetijét.
- Ha a főszövegben csak egyetlen szakirodalomból (egy szerzőtől) idézünk, a lábjegyzetben az idézett mű adatainak megadását követően hivatkozhatunk-utalhatunk további fontosnak tartott munkákra is.

4. A jegyzetek funkciói

Idézet vagy hivatkozás forrásának megjelölése

Részlet a főszövegből:

„Barthes az *écriture* fogalmára építő fejtegetést egy igen tömör félmondattal zárja. Az olvasó születésének ára a Szerző halála.”

A lábjegyzet szövege:

„Roland Barthes: A szerző halála. In: R. Barthes: A szöveg öröme. Budapest, 1996, Osiris. 55. p.”
(Az idézet forrása: Kappanyos András: *Kétséges egység. Az Átokföldje és amit kezdehetünk vele*. Budapest, 2001, Janus/Osiris – Balassi, 128. p.)

Szakirodalmi tájékoztatás

Részlet a főszövegből:

„Marx tudományos munkásságának oroszánrésze a kapitalizmussal foglalkozott, s a jövőendő szocialista társadalmáról viszonylag keveset írt.”

A lábjegyzet szövege:

„Marx gondolatairól és a marxizmusról a következő összefoglaló munkákat ajánljuk az olvasó figyelmébe: T. Bottomore szerk. (1983), L. Kolakowski (1978), G. Lichtheim (1961), és D. McLellan (1980). A magyar nyelvű irodalomból lásd Balogh István (1987), Márkus György (1971), és Tőkei Ferenc (1977) munkáit.”

(Az idézet forrása: Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, 1993, Heti Világgazdaság Rt., 50. p.)

Idézet közlése

Részlet a főszövegből:

„[Wesselényi] a történelmi emlékezetben mindenekelőtt az országgyűlési ifjak »férfias eszményképeként«, a »férfiszépség és bátorság bajnokaként«, a nemesi nemzeti hagyományok alapos ismerőjeként [...] jelenik meg.”

A lábjegyzet szövege:

„Wesselényi valóban mintaképe volt az ifjúságnak. Kolozsvártól távol, Zsibón nevelkedve, tudományokban előre haladva, testi és lelki erőben azon görög és római ifjakra emlékeztetett, kik utóbb hazájoknak erős támaszai lettek. Minden szépet, nemest és nagyot római lélekkel, meg nem romlott tiszta felfogással felkaroló és csupa tüzzel megragadó valójával nem lehetett nem bámolni ezt az ifjút és nem reményleni jobb sorsát Erdélynek.” (Gyulai Lajos gr. naplótöredéke. Idézi Siklóssy 1928: 36.)

(Az idézet forrása: Hadas Miklós: *A modern férfi születése*. Budapest, 2003, Helikon, 74. p.)

Empirikus adatok közlése

Részlet a főszövegből:

„Több reformországban a bérleti forma elterjedt sokféle egység (például boltok, éttermek, kisvállalatok) üzemeltetésében.”

A lábjegyzet szövege:

„Lengyelországban jelent meg először a bérleti forma. Mint már említettük, jogi formáját tekintve bérleti formaként indult a kínai »felelősségi rendszer«, de valóságos tartalmát tekintve átfejlődött privatizálássá. [...] Magyarországon 1984-ben az üzleteknek körülbelül 11, a vendéglőknek pedig 37 százalékát adták bérbe. Központi Statisztikai Hivatal (1985, 201. p.)”

(Az idézet forrása: Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, 1993, Heti Világgazdaság Rt., 462. p.)

Életrajzi adatok közlése

Részlet a főszövegből:

„Norbert Elias fő műve a harmincas években németül megírt, és először 1939-ben megjelentetett *Civilizáció folyamata*.”

A lábjegyzet szövege:

„Norbert Elias (1897–1990) Breslauban (a mai Wrocławban) született, német zsidó családban. 1918-tól a helyi egyetemen orvostudományt, filozófiát és pszichológiát tanul. Két vendégszemeszterét Freiburgban és Heidelbergben tölti, ahol Rickertet, Husserlert, Jasperst hallgatja. 1925-től Heidelbergben, Karl Mannheim mellett kezdi pályáját, akit 1930-ban, immár annak asszisztenseként Frankfurtba követ. 1933-ban a náciizmus elől Svájcban keresztül Párizsba emigrál. 1935-ben Angliába megy, s ott a London School of Economics felnőttoktatási programja keretében viszonylagos ismeretlenségben oktat.” stb.

(Az idézet forrása: Hadas Miklós: *A modern férfi születése*. Budapest, 2003, Helikon, 19. p.)

Példák, illusztratív részletek közlése

Részlet a főszövegből:

„Kapkodás tapasztalható, rögtönzött intézkedések kiadása, gyakori az alig meghozott intézkedés gyors visszavonása.”

A lábjegyzet szövege:

„Kiáltó példa erre a Gorbacsov-korszak kezdetén az alkoholfogyasztás ellen hozott intézkedéssorozat. A rendszabályok kevés eredményt hoztak az alkoholizmus leküzdésében; az emberek tömegesen áttértek a szeszesitalok illegális magántermelésére, és ezzel súlyos kiesés keletkezett a költségvetési bevételekben.”

(Az idézet forrása: Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, 1993, Heti Világgazdaság Kiadó, 564. p.)

Definíciók közlése

Részlet a főszövegből:

„Ám van egy másik lehetséges alkalmazási módja is az eliasi paradigmának: megkísérelhető, hogy elutasítjuk a korábbi, reflektálatlan, *orientalizmus*ról tanúskodó szemléletmódot...”

A lábjegyzet szövege:

„Edward Said *orientalizmus*nak nevezi azt a tudományos szemléletmódot, mely a Keletet a Nyugattal szembeállítva, ontológiai, episztemológiai és történeti-szociológiai vonatkozásai-ban egyaránt elmaradottabbnak, alacsonyabb rendűnek tételezi. (vö. Said, 2000).”

(Az idézet forrása: Hadas Miklós: *A modern férfi születése*. Budapest, 2003, Helikon, 60. p.)

Kommentár

Részlet a főszövegből:

„Tudniillik a nyelv, és annak feltétele, az ismétlés [...] alapvetően nem fér össze a montázs szimbolikus, a valóságban megalapozott, pillanatnyi, töredékesnek és szervesnek beállított jellegével.”

A lábjegyzet szövege:

„A szimbólumot mint villámcsapást, melynek romantikus képét Benjamin Creuzertől idézi (i. m. 132.), az avantgárdban és annak elméleteiben felváltotta a technikai metafora, a fénykép és a film, melynek működésében a fény ugyanolyan alapvető szerepet játszik mint a romantikusoknál.”

(Az idézet forrása: Müllner András: *Az első happening*. In Deréky Pál – Müllner András szerk.: *Né/ma? Tanulmányok a magyar neoavantgárd köréből*. Budapest, 2004, Ráció, 199. p.)

Köszönetnyilvánítás

Részlet a főszövegből:

„[Mérei Ferenc] Az egyik utolsó – a Magyar Rádió számára készített, végül dobozban maradt – beszélgetést Rádai Eszter készítette 1984-ben.”

A lábjegyzet szövege:

„Köszönöm Rádai Eszternek és Litván Györgynek, hogy a teljes beszélgetés hangfelvételét a rendelkezésemre bocsátották.”

(Az idézet szövege: K. Horváth Zsolt: *A lélek segédigéi*. A munkaszolgálat tapasztalata és elaborációja: Mérei Ferenc. *Korall* (21–22), 2005. november, 99. p.)

Feladatok:

(1)

Készítsük el tetszőleges szakirodalmi idézetek parafrázisait! A kész gyakorlatok alapján beszéljük meg, melyek a szó szerinti idézet és a parafrázis viszonyában a feltétlenül megőrzendő és a változtatható elemek.

(2)

Válasszunk ki egy esszét, egy tanulmányt és egy kritikát, a bennük található idézeteket elemezzük a fentiek során megkülönböztetett idézettípusok, illetve idézési technikák szerint. Milyen jellegzetes eltéréseket figyelhetünk meg a műfajok különbségeinek szempontjából?

Kislexikon

APPARÁTUS: a tudományos írásmű megírása során felhasznált könyvek, tanulmányok, bibliográfiák és egyéb források összessége. Apparátusnak nevezik továbbá egy mű főszövegéhez kapcsolódó járulékos részeket – jegyzetek, illusztrációk, mellékletek, mutatók – is (lásd Buda 2000, 19. p.).

BEÁGYAZÓDÁS: szövegtani szakkifejezés; az átvett-idézett szövegrészlet beillesztése a befogadó szöveg kontextusába, illetve a vendégszöveg és a befogadó szöveg közötti grammatikai, jelentésbeli, formai összhang létrehozása (Jenny 1996, 41–43. p.). Jelen tankönyv a tudományos értekezés szövegéhez használt empirikus adatok, interjúrészletek, do-

kumentumok beépítést is beágyazódásnak fogja fel.

FORRÁS: tények, adatok, szóbeliségen alapuló vagy írásos kútfők, melyeket egy szerző saját műve megalkotásakor felhasznál (Buda 2000, 80. p.). Egy konkrét szerzőről szóló kutatás esetén az elsődleges források a szerző saját művei, a másodlagos forrás a szerzőről és műveiről szóló szakirodalom (Eco 1996, 65–66. p.).

PARATEXTUS: az irodalmi vagy tudományos művek peremszövegeinek – a mű címe, előszó, ajánlás, mottó, lábjegyzet, utószó stb. – Gérard Genette francia irodalomtudós könyve nyomán elterjedt átfogó elnevezése (lásd Genette 1989).

Szakirodalom

- Bertáné Németh Ágnes: *Az irodalomkutatástól a hivatkozásig*. Pécs, 2002, PTE Egyetemi Könyvtár.
- Buda Attila (szerk.): *Könyvtári fogalmak kisszótára*. Budapest, 2000, Korona.
- Dávidházi Péter: A kritika iskolázottsága. In uő: *Per passivam resistantiam. Válogatott hatalom és írás témájára*. Budapest, 1998, Argumentum, 305–320.
- Eco, Umberto: *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* Ford. Klukon Beatrix. Budapest, 1991, Gondolat.
- Genette, Gérard: *Paratexte*. Übersetzt von Dieter Honig. Frankfurt am Main – New York, 1989, Campus.
- Gyurgyák János: *Szerkesztők és szerzők kézikönyve*. Budapest, 1996, Osiris.
- Hargittay Emil (szerk.): *Bevezetés a magyar irodalom filológiájába*. Budapest, 1996, Universitas.
- Horváth Tibor – Papp István (szerk.): *Könyvtárosok kézikönyve*. 1. kötet. Budapest, 1999, Osiris.
- Jenny, Laurent: A forma stratégiája. Ford. Sepsi Enikő. *Helikon*, 1996. 1–2. 23–50. p.
- Poenicke, Klaus: *Wie verfasst man wissenschaftlichen Arbeiten?* (2. neuarb. Aufl.) Mannheim – Wien – Zürich, 1988, Duden.
- Szabó Katalin: *Kommunikáció felsőfokon*. Budapest, 1997, Kossuth.

X. FEJEZET

ÉTIKAI KÉRDÉSEK

- a szellemi tulajdon védelme
- az adatközlők érdekei
- elkötelezettség, ideológia, értékítéletek
- politikai korrektség

1. A szellemi tulajdon védelme

A legsúlyosabb etikai vétség, amit egy szerző elkövethet, a plágium: egy másik szerző szövegének, gondolatának, szellemi tulajdonának eltulajdonítása. A plágium tulajdonképpen lopás. A plágium a következőképpen definiálható: „A plágium más szerzők kutatási eredményeinek idézőjel és hivatkozás nélküli átvétele, saját gondolatként, eredményként való közlése olyan formában, hogy az alkalmas az olvasó megtévesztésére” (Szabó 1997, 102. p.).

A plágium a szerző szándékát, rossz-, illetve jóhiszeműségét tekintve két csoportra osztható. Az egyik a *szándékos plagizálás*. Erről most feltételezem, hogy nem kell részletesebben tárgyalni, noha a gyakorlatban sajnos előfordul. A plagizálás másik csoportja, amikor valaki – úgymond – jóhiszeműen követ el plágiumot, többnyire azért, mert nincs tisztában a szakirodalom felhasználásának, az *idézéssel* a technikáival, illetve követelményeivel. Amit ez a könyv vagy bármely más *academic writing* tankönyv az idézésről mond, különösen megfontolandó, hiszen az idézés szabályainak betartása segít elkerülni azt, hogy valaki akár a szándéktalan plagizálás vétségét kövesse el. Hogyan követhet el valaki jóhiszeműen plágiumot? A főbb problémák a következők:

- A szerző nem tudja, hogy a szószerinti idézetet idézőjellel kell jelölni. Ellenszer: az idézőjelek körültekintő használata.
- A szerző nem tudja, hogy az idézet forrását – akár szószerinti idézet, akár parafrázis – mindig fel kell tüntetni. Ellenszer: amikor idézünk, azonnal, automatikusan tüntessük fel a forrást.
- A szerző saját jegyzeteiben nincs feltüntetve a forrás, és ezért – különösen

a sok jegyzetet igénylő nagyobb munkák esetén – figyelmetlenségből más szerző szövegét emeli be a saját művébe. Ellenszer: a jegyzeteken, cédulákon jelölni kell a kijegyzett információk, adatok forrását.

- A szerző sietség vagy lustaság miatt későbbre halasztja a források, idézett művek feltüntetését, és így jelöletlen idézetek maradnak a szövegben. Ellenszer: precíz szakirodalmi cédulák készítése.

- Olykor előfordulhatnak utánérzések (reminiszcenciák) is, olvastunk valamit valahol, és később azt hisszük, hogy a saját ötletünkről van szó. Ellenszer: ha valami hasznos ötletre, értesülésre bukkanunk olvasmányunkban, azonnal írjuk fel a forrást, illetve ezért is jó leadás előtt elolvasatni a művünket valakivel (lehetőleg a téma jó ismerőjével), aki tisztábban, elfogulatlanul rálát a szövegre.

A plágium kérdése nem csak az idézetek, adatok, gondolatok forrásainak megjelölésével, illetve esetleges jelöletlenségével függ össze, hanem a tudományos *eredetiség* követelményével is. Az összeollózott, kompilációszerű, önálló gondolat nélküli tanulmány akkor is plágiumnak tekinthető, ha a szerző feltünteti az idézetek forrását, és ezzel formálisan eleget tesz a tudományos közlés etikájának (Szabó 1997, 102–103. p.). Mások kutatási eredményének a saját szövegünkben való közlése három esetben lehet etikus: (a) szemlésző cikkek esetén, amikor a tudományos közlemény célja a szakma, a tudományterület jelenlegi helyzetének áttekintő, értékelő bemutatása. (b) Amennyiben a szóban forgó témával kapcsolatban saját kutatási eredményeink is vannak, és a kifejtés során a saját és az idegen kutatási eredmények egybefonódnak, egymásra épülnek. (c) Ha írásunk kritikai jellegű, tehát azért ismertetünk egy idegen szerzőt, hogy saját véleményünket vele vitatkozva fejtjük ki. (Lásd Szabó 1997, 102–103. p.)

A plágium vádja ellen a legbiztosabban úgy védekezhetünk, hogy rászoktatjuk magunkat, hogy mindig, minden körülmények között tüntessük, illetve jegezzük fel az idézetek forrásait. Mindig gondoljunk arra, hogy a szövegen magán nem feltétlenül látszik, hogy jóhiszeműek voltunk, vagy sem, a forrás megjelöléséről való elfeledkezés, illetve a szellemi tulajdon ellopása külalak szempontjából, a forma szempontjából ugyanahhoz a szöveghez vezethet!

2. Az adatközlők érdekei és védelmük

Az emberekre mint társadalmi lényekre vonatkozó kutatások során felmerülhet a kutatásban közreműködők érdekeinek sérelme, illetve a kutatásban érintett személyek érdekeinek tiszteletben tartása. Ez felvetődhet olyan általános etikai síkon is, hogy a kutatás eredményessége érdekében nem tájékoztatják a résztvevőket, adatközlőket a kutatás valódi céljairól. Ebben az esetben a kutatónak (a szerzőnek) magának kell mérlegelnie és vállalnia a felelősséget: a kutatás eredményei, arányban állunk-e az érintettek megtévesztésével, becsapásával? (Giddens 1995, 648–649. p.) Etikai kérdések merülhetnek fel a kutatás publikálásának követke-

ményeivel kapcsolatban is. A résztvevők esetleg csak kellemetlenek, feszélyezőknek találják azt, hogy életük bizonyos részletei nyilvánossá válnak egy kutatási jelentésben, egy könyvben vagy folyóiratban. Rosszabb esetben viszont a szóban forgó közösség (család, lakóhely, munkahely, vallási csoport, szubkultúra stb.) az adatközlőket oly mértékben elmarasztalhatja, hogy abból erkölcsi, anyagi, fizikai káruk is származhat. Melyek az ilyen esetek elkerülését szolgáló lehetőségek?

Előzetes beleegyezés megszerzése. „Kétségtelenül bevett szokásnak kellene lennie, hogy nem csupán a kutatások elenyésző kisebbsége, hanem minden egyes kutatás esetén megszerezzék a kutatók a munka megkezdése előtt a vizsgált személyek hivatalos beleegyezését” (Giddens, 1995, 651. p.). Viszont az így megszerzett konszenzus vitás esetben felborulhat. Giddens könyve felidézi Roy Wallis szociológus esetét, aki a szcientológus egyházzal készített kutatást, melynek során megszerezte, ha nem is a szcientológusok, de több, az egyházat elhagyó személy támogatását és beleegyezését. Végül a szcientológiai központ – ahova Wallis elküldte a kéziratot egyeztetés végett – ügyvéden keresztül szólította fel egyes részek törlésére, egy adatközlő pedig, aki korábban dokumentumokkal támogatta a kutatást, peres úton követelte, hogy szolgáltatassa vissza a hozzá került iratokat (lásd Giddens 1995, 650. p.).

Utólagos egyeztetés. A publikálandó eredmények és a publikáció formájának egyeztetése az érintettekkel. Ennek hátránya, hogy az adatközlők esetleg bíráltni kezdi a kutató következtetéseit vagy fogalmazásmódját, továbbá utólagos kikötésekkel hozakodnak elő, vagy visszavonják együttműködési szándékukat, ha vélt vagy valós érdeksérelemmel találkoznak. (Erre ugyancsak példa lehet a Giddens által leírt, fent idézett eset.) Az efféle „egyeztetés” egyébként is ellentmondásos gyakorlathoz vezethet. Így például irodalomkritikusok és műkritikusok körében elterjedt – más kritikusok által viszont inkább elutasított – gyakorlat, hogy a szerző bensőséges személyes kapcsolatot épít ki az általa tanulmányozott alkotóval, és ennek keretén belül bizalmas információk, műhelytitkok, ritka kéziratok stb. birtokába jut. Ilyenkor előfordulhat viszont, hogy az „adatközlő” ennek fejében kontrollálni szeretné a szerzőt, aki – éppen a bizalmas kapcsolat miatt – hajlik arra, hogy engedjen a kérésnek. Vagy a kutatói függetlenség sérül, vagy oda a barátság. Ezért sok kritikus, monográfus stb. az amúgy nyilvánvaló előnyök dacára is vonakodik személyes kapcsolatba kerülni az általa tanulmányozott alkotóval, szerzővel, művésszel.

Anonimizálás. A szövegben szereplő személyek, települések, cégek nevének *anonim megjelölése* (álnevekkel, rövidítésekkel, kódokkal) elterjedt gyakorlat. Lásunk egy példát:

„Az egykori Franck-gyár épületében marad az 1989-ben Jánossomorján megtelepedett »Süti«, amely 2000-ben szintén területet vásárol és raktár építésébe kezd. 1993-ban három újabb cég jelenik meg Jánossomorján: a »Nylon« megveszi a téesz üzemi konyháját. A »Karton« német csomagológyár is a faluba települ [...]. A harmadik cég a bébiételeket gyártó osztrák »Papi«, a Habsburg-család vállalkozása.”

(Baumgartner, Gerhard – Kovács Éva – Vári András: *Távoli szomszédok. Jánossomorja és Andau 1990–2000*. Budapest, 2002, Teleki László Alapítvány, 29. p.)

Ugyanakkor elképzelhető, hogy az így kódolt esetleírás, illetve az erre épülő elemzés annyira eltávolodik a kutatás empirikus alapjaitól, hogy a végső szöveg az eredeti megismerési szándék számára irrelevánsnak bizonyulhat. A tulajdonnevek, helyek és időpontok szavatolják, hogy nem légből kapott történetről vagy valamiféle absztrakt modellről van szó. A másik hátrány, hogy a kisebb közösségek esetében az anonimizált szövegek szereplői is könnyen felismerhetőkké, azonosíthatókká válnak.

Titkosítás. A kutatási eredmények és jelentések zárt körben való terjesztése, illetve titkos vagy bizalmas minősítéssel való ellátása. Majoros Pál kutatómódszertani könyvének egy helyén elsősorban a minősített anyagok forrásként való használatáról ír, de előrevetíti az ilyen jellegű információkat tartalmazó közleményekkel kapcsolatos további problémákat is. „Sajátos a helyzet, ha [a szerző] minősített (titkos vagy bizalmas) anyaggal találkozunk, s abban olyan részleteket talál, amelyeket feltétlenül fel akar használni. Ebben az esetben először a minősítővel kell konzultálnia, hogy engedélyezik-e a minősített anyagból való átvételt, és igénylik-e, hogy az Ön dolgozta is minősített legyen. Ilyenkor a dolgozat címlapján fel kell tüntetni, hogy »Bizalmas«, s a bírálókon kívül más nem olvashatja el a disszertációt” (Majoros 1997, 39–40. p.). Nem éppen biztató kilátások; ez a gyakorlat egyes területeken – vállalati szféra, orvoslás, nemzetbiztonság stb. – indokolt lehet, de egyébként ellentmond a tudományos tevékenység eredendően nyilvános, illetve demokratikus karakterének.

Általában véve elmondható, hogy a kutató, illetve a szerző *felelősséggel* tartozik az általa kutatott, a publikáción keresztül a nyilvánosság terébe állított személyek és közösségek iránt. Ezt a felelősséget neki magának személyesen kell mérlegelnie, és ennek megfelelően cselekednie. Amennyiben valaki megszerzi az érintettek hivatalos beleegyezését, és így az esetleges vitákkal vagy jogi következményekkel szemben mintegy „levédi” magát, nos, ez valójában önvédelemnek tekinthető és nem felelősségvállalásnak. Talán fontosabb ennél az, amit Giddens – természetesen a szociológiai kutatás kapcsán – hangsúlyoz, de amit más szakmák és tudományterületek képviselői is elfogadhatnak. „Ha a kutatómunka hozzáértő módon folyt le, és a levont következtetések biztos érveken nyugszanak, akkor a kutatónak nincs mitől félnie. Mindettől függetlenül azonban a szociológusoknak körültekintően mérlegelniük kell eredményeik publikálásának lehetséges következményeit, és nem utolsósorban azt a formát, ahogyan ezeket a tényeket az olvasók elé tárják” (Giddens 1995, 650. p.). Illetve: „A szociológus és minden más társadalomtudós elsődleges feladata a társadalmi kérdések szabad és nyílt megvitatásának előmozdítása. Paradox módon alkalmanként a csalás is ezen cél elérésének eszköze lehet azáltal, hogy olyan tények kerülnek napvilágra, amelyek egyébként rejtve maradnának a széles nyilvánosság előtt” (Giddens 1995, 651. p.).

3. Elkötelezettség, ideológia, értékítéletek

Milyen legyen az ideális szakdolgozat – teszi fel a kérdést Eco –: *tudományos* vagy *politikai* jellegű? Noha a válasz kézenfekvőnek tűnik – tudományos, természetesen –, már az, hogy Eco oldalakon keresztül taglalja a kérdést (lásd Eco 1991, 43–61. p.), azt jelzi, hogy itt valami zűrzavaros problémakör rejlik. Az ilyen kérdések többnyire a tudományos kutatás (a tudományos szöveg) és egyes politikai, illetve vallási ideológiák érintkezési pontjain merülnek fel. Valószínű, hogy sem elméleti, sem praktikus alapon nem akadályozható, nem tiltható meg, hogy a tudományos szövegek ideológiai tartalmakat képviseljenek, vagy ideológiai szempontokat érvényesítsenek. Az értékelő, moralizáló, minősítő kifejezéseket vagy a világnézeti, politikai, vallási elkötelezettséget képviselő elemeket olykor meglehetősen nehéz távol tartani a tudományos szövegtől, noha nem tartoznak annak lényegéhez, ezért voltaképpen kerülendőek lennének. Ez azonban sokszor nem is olyan könnyű:

Gyakran rendkívül nehéz az értékelő vagy ideologikus megközelítéssel szembeni távolságtartás létrehozása: senki nem lépheti át a saját árnyékát. A szöveg tudományos, illetve értéktelített – politikai, ideológiai, vallási motívumokat tartalmazó – rétegei nehezen vagy sehogyan sem különíthetők el egymástól. Gondoljunk – megváltoztatva a megváltoztatandókat – Esterházy Péter esszéjének példázatára a kutya és a víz esetéről. „Ha [...] igaz (aminek eldöntése, úgy halom, történéseinkre vár), hogy 56-ban ez az ország úgy rázta le magát a rendszert, mint kutya a vizet, akkor 56 után ez a hasonlat elromlott, mert később már nem lehetett megmondani, hol végződik a víz, és hol kezdődik a kutya” (Esterházy Péter: *Az elefántcsonttoronyból*. Budapest, 1991, Magvető, 14. p.). Azaz nem mindig könnyű megmondani, hogy hol végződik a tudomány, és hol kezdődik az ideológia. (Viszont általában jól felismerhető, hogy hol kezdődik a propaganda vagy a demagógia.)

A tudományos elkötelezettség, a tudományos vállalkozásban való részvétel gyakran eleve ideológiailag motivált, ha akár csak olyan általános eszméken keresztül is, mint például a „fejlődés”, a „művelődés”, a „humanitás” vagy az emberi életminőség jobbá tétele. Amikor például Anthony Giddens azt írja, hogy adott esetben a tudomány nyíltsága, nyilvánossága, demokratizmusa nevében, bármily paradox is, de megtéveszthetjük az adatközlőket – például a rendőri brutalitás, az állami korrupció vagy a diszkrimináció társadalomtudományos kutatása esetében –, akkor maga is politikai normákat fogalmaz meg.

Előfordulhat, hogy a világnézeti, politikai, vallási elkötelezettség éppen a szóban forgó kutatás legfontosabb hajtóereje, ilyenkor furcsa lenne valamiféle absztrakt értékmentesség nevében megtagadni ezeket. Rudolf Bultmann interpretációelméleti kutatásaitól, Martin Buber és Gershom Sholem történeti és vallásfilozófiai munkáitól vagy éppen a brit kritikai kultúrakutatás képviselőitől nem lehet megtagadni a tudományos jelzöt csupán azért, mert a protestáns, illetve a zsidó gondolkodás képviselői, vagy – a britek esetében – azért, mert éppen marxisták voltak. Sőt, e motivációk nélkül műveik nem jobbak – úgymond: tudományosabbak – lettek volna, hanem talán soha nem születtek volna meg.

Gyakran a napi gyakorlat is ellentmond ennek az elvnek. A diák folyamatosan azt hallja, hogy a tudományos szövegben nincs helye a politikának, a vallási propagandának vagy elfogultságnak stb. Ugyanakkor esetleg azt látja, hogy saját szakjában legelismertebb, legklasszikusabb, legtekintélyesebb szerzői keresztények, marxisták, feministák, ateisták, konzervatívok stb., és ez ráadásul erősen meg is látszik műveiken. Platón, Marx, Weber, Bahtyin és mások nemcsak nagy tudósok, hanem nagy ideológusok is voltak egy személyben.

Egyes társadalomtudományos irányzatok annyira erőteljesen politikai összefüggésekben léteznek, hogy értékmentes rekonstrukciójuk, újragondolásuk szinte nem is lehetséges. Az identitáspolitikák terében létrejött irányzatok – feminizmus, gender studies, cultural studies – szinte szükségképpen politikai jellegűek, igaz, bírálóik, illetve ellenfeleik azért nem is feltétlenül tekintik tudománynak őket.

A fent jelzett nehézségek ellenére megtehető és megteendők bizonyos lépések, melyek alapján elháríthatjuk annak veszélyét, hogy írásunkat ideológiai, vallási vagy politikai elfogultságai miatt marasztalják el.

- Játsszunk *nyílt kártyákkal!* Ne feltűnést kerülve csempésszük be etikai, ideológiai, világnézeti meggyőződésünket a szövegbe, ne tévesszük meg az olvasót. De amennyiben ellenérzésektől tartunk, akkor inkább hagyjuk ki ezeket.
- *Tegyünk különbséget*, és érzékeltessük is azt! Etikai, ideológiai, világnézeti meggyőződésünket ne objektív tudományos ismeretként adjuk elő, az olvasónak legyen lehetősége arra, hogy felismerje, miről is beszélünk: megalapozott ismeretről vagy személyes ideológiai meggyőződésünkről.
- Legyünk *visszafogottak!* Nem feltétlenül baj, ha szövegünk képvisel valamilyen elkötelezettséget, de ne erőltessük rá az olvasóra, ne propagáljuk azt.
- Ne *ítélkezzünk* a másmilyen ideológiai, vallási, politikai nézeteket vallók felett!

4. Politikai korrektség

A politikai korrektség (elterjedt kifejezéssel: PC) fogalma az Egyesült Államok egyetemi, illetve akadémiai életében alakult ki, és innen indult hódító útjára. A kifejezés háttérében az amerikai társadalom *multikulturális* jellege, illetve a kisebbségi politikák, elsősorban a *társadalmi nem* (gender) problémái iránt tanúsított érzékenysége áll. A különféle etnikai, vallási, szexuális kisebbségek csoportjai régóta követelik politikai, jogi és kulturális elismerésüket. A kultúra területén a legfontosabb törekvések a kisebbségek kirekesztését megvalósító kulturális kánonok felülvizsgálatát célozzák, illetve a kisebbségek kulturális képviselőit megvalósító művek, programok, tantervek stb. létrehozását, támogatását követelik. Idővel megjelentek azok a törekvések, melyek tágabb értelemben a társadalmi élet egészére nézve, szűkebben az egyetemi, akadémiai szférában az úgynevezett *beszédkódok* alkalmazását, tehát az egyes kisebbségek nyelvi-kulturális kirekesztése

szempontjából semleges – politikailag helyes – megnevezések használatát szorgalmazzák. Például: néger helyett „fekete”, buzi helyett „meleg”, fogyatékos helyett „másként képes”.

Ez a program széleskörű vitákat váltott ki mind az amerikai egyetemi-tudományos világon belül, mind világszerte. Számos szerző a politikai korrektség problémáit egy etnikai megosztottsága miatt a társadalmi megkülönböztetések iránt rendkívül érzékeny társadalmi-kulturális miliő belügyének, sőt vadhajtságának tekinti. Ennek ellenére létezik néhány olyan szempont, melyeknek köszönhetően a politikai korrektség jelenségköre a tudományos írásművek problémáit illetően is érdekes, sőt releváns lehet.

A politikai korrektség törekvései kiváltképpen érintik a tudományos nyelvhasználatot, hiszen *nyelvi* kódokról, a *nyelvhasználat* valamiféle szabályozásáról van szó. Így például mi is természetesnek tartjuk, hogy – az amerikai gyakorlat mintájára – nem néger zenéről, hanem fekete zenéről, nem néger közösségről, hanem fekete közösségről beszélünk, írunk. Ugyanakkor bizonyos kódok a magyar nyelvhasználatban nem vagy csak kismértékben terjedtek el, mint például a fekete megnevezésére szolgáló másik politikailag megfelelő kód, az „afroamerikai”. Ugyanígy a magyar tudományos életben, nyelvhasználatban, de a kultúra számos területén, így a médiában is egyre gyakoribb a cigány szó helyett a roma kifejezés. Ugyanakkor a politikailag korrekt nyelvi kódok mögött az ugyancsak (esetleg pozitív) diszkriminációt érzők, illetve a politikai korrektséget valamiféle nyelvi cenzúrának tekintők hajlamosak arra, hogy inkább használják a diszkriminálónak érzett, a PC által lecseréltnek ítélt kifejezéseket. Ez többféle szinten is megragadható, így például az amerikai fekete zenei műfajokban, a rapszövegekben gyakran – dacból vagy büszkeségből – előszeretettel használják a „nigger” szót, amit egyébként a feketék a fehérek részéről sértőnek tekintenének. A magyar tudományos nyelvben is megfigyelhető, hogy számos szerző hajlik rá, hogy „cigányt” mondjon, írjon a politikai korrektség által sugalmazott roma helyett. Ennek oka nem csupán az, hogy a „roma” etnikai elvezés valós terjedelme kisebb, mint a cigányé, tehát valójában nem nevezi meg a cigányság egészét, hanem egyrészt az, hogy kutatók egy része nem kíván engedelmeskedni egy olyan nyelvi-kulturális nyomásnak, melyet esetleg csak nyelvi finomkodásnak vagy tudományos divathóbortnak érez, másrészt, hogy joggal gondolhatják: a „politikailag helyes” kód használatával ugyanúgy újratermelik a különbséget.

Fontos megemlíteni azt is, hogy néhány tudományos irányzat térhódítása nem független attól a diskurzustól, melyben a PC kialakulása végbement, a beszédkódok normatív használatának igénye megjelent. Ezek az irányzatok egyrészt nem nagyon képzelhetők el a szóban forgó diskurzusokon kívül, másrészt az általuk alkalmazott tudományos terminológia, ha nem is a PC nyelvi kódjainak használatán alapszik, de nem érthető meg teljesen azon nyelvi kérdések nélkül, melyek a PC körüli vitákhoz kötődnek. Például: men studies, queer studies, black studies stb.

A PC, illetve az új irányzatok megjelenésével kapcsolatos nyelvi-fordítási problémák egy részét jól szemlélteti az előszó, melyet Sándor Bea fordító Annamarie Jagose *Bevezetés a queer-elméletbe* című könyvéhez készített.

ETIKAI KÉRDÉSEK

„A queer-elméletek vagy stúdiumok magyarul való idézésekor a beszélő/fordító első problémája mindjárt a szóhasználat kérdése. Hiszen a »queer« már írásképét tekintve is idegen a szövegben, s míg az angol a szónak az identitáspolitika-utániságot megelőző jelentése is van (a szótárak például a következőket sorolják fel a régebbi jelentések közül: a normálistól eltérő, furcsa; különös, excentrikus, nem konvencionális; gyanús, kétséges; és a *sértő szleng jelentés*: homoszexuális), magyarul különös betűkombináció – kiejteni is nehéz. Az angolban, illetve az amerikai angolban tehát a valamikor sértőnek számító megnevezés mára többjelentésű lett – ezért intenek a szóhasználatról is bővebben író szótárak óvatosságra. A szót ugyanis az 1980-as években kezdték el visszakövetelni azok a társadalmi-nemi kérdésekről újfajta módon gondolkodó aktivisták, akik nem akarták többé a leszűkítő identitáskategorizálás »meleg és lesbikusát«, illetve biszexuálisát és transzneműjét használni. Ennek az aspektusának tulajdonképpen van magyar megfelelője: a buzi. Ez is többértelmű, eredetileg sértő, kiközösítő megnevezés, s ezt is egyre gyakrabban használják magukra meleg, lesbikus, biszexuális, transznemű és/vagy az identitáslapú csoportalkotást és politizálást elkerülni akaró aktivisták.”

(Sándor Bea: Előszó. In Jagose 2003, 7. p.)

Feladatok

Olvassuk el figyelmesen az alább felsorolt írásokat, és válaszoljunk a kérdésekre: Hogyan értelmezik az egyes szerzők a politikai korrektség, illetve a beszédkódok használatának kulturális jelentőségét? Különítsük el a tudományos, illetve a politikai-ideológiai beszédmód motívumait az egyes szövegekben, és fejtjük ki, hogy az idézett írások hogyan vélekednek ezek kapcsolatáról?

- Dworkin, Ronald: A cenzúra új térképe. Ford. Sarkadi Borbála. *Budapesti Könyvszemle*, 1994. ősz, 379–382. p.
- Farkas Zsolt: Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban. In uő: *Most akkor*. Budapest, 1998, Filum, 5–37. p.
- Lakner Judit: Political Correctness – PC. Multikulturalizmus az amerikai egyetemeken. *Budapesti Könyvszemle*, 1994. ősz, 374–379. p.

Kislexikon

ADATKÖZLŐ: a terepmunka során a megfigyelt közösséghez tartozó informátor, akivel a kutató kapcsolatba lép, akivel interjút készít, akitől értesüléseket szerez.

ELKÖTELEZETTSÉG: olyan tudományos, elsősorban társadalomtudományos attitűd, mely a tudományos tevékenységet valamilyen közösségi-politikai ideológia szolgálja.

tában, annak nevében végzi, illetve az ilyen kötődést, szolgálatvállalást a tudományos tevékenység fő értékmérőjének tekinti.

GENDER STUDIES: a biológiai nemmel (*szex*) szembeállított, társadalmilag konstruált nemi identitás – a *gender* – változataival, kultúráival, identitáspolitikai törekvéseivel foglalkozó irányzat. A közhiedelemmel ellentétben nem csak a feminizmus sorolandó ide, a *women studies* mellett létezik a *men studies* (férfi-tanulmányok) is (lásd Hadas 2003). A gender studies főbb képviselői: bell hooks, J. Butler, E. Showalter.

IDENTITÁSPOLITIKA: az a felfogás, mely szerint a különféle szexuális, etnikai,

kulturális csoportok elismerésének és emancipációjának záloga az identitást megalkotó, illetve erősítő politikai törekvések támogatása, a megfelelő kisebbségi kulturális kánonok kidolgozása, illetve az ilyen törekvéseket akadályozó jelenségek bírálata.

SZERZŐI JOG: az új szellemi értéket létrehozó szerző joga a mű forgalmazása által eredményezett haszonból való részesedésre. A szerzői jog megsértése, más szerző szellemi tulajdonának eltulajdonítása plágium. A jogvédelmet a kolofonoldalon a © jel, a jogosult neve és a jogosultság kezdetének éve jelöli. A szerzői jog átruházható, illetve örökölhető (lásd Buda 2000, 230–231. p.).

Szakirodalom

- Babbie, Earl: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, 2003, Ballasi, függelék 22–23, 42–43. p.
- Dworkin, Ronald: A cenzúra új térképe. Ford. Sarkadi Borbála. *Budapesti Könyvszemle*, 1994. ősz, 379–382. p.
- Eco, Umberto: *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* Ford. Klukon Beatrix. Budapest, Gondolat, 1991, 197–198. p.
- Giddens, Anthony: *Szociológia*. Ford. Babarczy Eszter és mások. Budapest, 1995. Osiris, 648–651. p.
- Héra Gábor – Ligeti György: *Módszertan. A társadalmi jelenségek kutatása*. Budapest, 2005, Osiris.
- Majoros Pál, dr.: *Kutatásmódszertan, avagy hogyan írjunk könnyen gyorsan jó diplomamunkát?* Budapest, 1997, Nemzeti Tankönyvkiadó, 39–40. p.
- Jagose, Annamarie: *Bevezetés a queer-elméletbe*. Ford. Sándor Bea. Budapest, 2003, Új Mandátum.
- Lakner Judit: Political Correctness – PC. Multikulturalizmus az amerikai egyetemeken. *Budapesti Könyvszemle*, 1994. ősz, 374–379. p.
- Lessig, Lawrence: *Szabad kultúra*. Ford. Antal Ferenc. Budapest, 2005, Kiskapu Kft.
- Szabó Katalin: *Kommunikáció felsőfokon*. Budapest, 1997, Kossuth, 102–103. *Szerzői jog. 1999. évi LXXVI. Törvény a szerzői jogról*. Budapest, 2002, Novissima.

IRODALOMJEGYZÉK

- Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra: *Retorika*. Budapest, 2004. Osiris.
- Aczel, Richard: *Hogyan írjunk esszét?* Ford. Szegedy-Maszák Anna. Budapest, 1998, Osiris.
- Babbie, Earl: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Ford. Kende Gábor, Szaitz Mariann. Budapest, 2003, Balassi.
- Babits Mihály: A lélek és a formák. In uő: *Esszék, tanulmányok*. 1. kötet. Budapest, 1978, Szépirodalmi, 157–159.
- Babits Mihály: Magántudósok. In uő: *Esszék, tanulmányok*. 1. kötet, 321–326.
- Baintner Károly: *Hogyan írjunk tudományos közleményeket?* Budapest, 1982, TAKEFT.
- Bartók István: Az internet az irodalomkutatás szolgálatában. In Hargittay Emil (szerk.): *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*. 3. átdolgozott és kiegészített kiadás. Budapest, 2003, Universitas, 16–22. p.
- Beke László: Magyar internet: könyvtárak és magyar művészet. Hálózati közlés, lelőhelye: <http://iqdepo.hu/dimenzio/11/11-03-11.html> (Letöltés: 2006. május 24.)
- Berger, Bruno: *Essay. Form und Geschichte*. Bern – München, 1964, Francke.
- Bertalan László (szerk.): *Magyarázat, megértés, előrejelzés*. Ford. Csontos László. Budapest, 1987, Kommunikációs Kutatóközpont.
- Bertáné Németh Ágnes: *Az irodalomkutatástól a hivatkozásig*. Pécs, 2002, PTE Egyetemi Könyvtár.
- Beveczky Gábor (szerk.): A jelentésteremtő metafora. Tematikus összeállítás. *Helikon*, 1990/4.
- Békés Vera: Hogyan tanulnak a leendő tudósok érvelni? Az érvek és a retorika szerepe a tudományos képzés „pedagógiai kontextusában”. *Világosság*, 2003, 11–12. 47–54. p.
- Békés Vera (szerk.): *A kreativitás mintázatai*. Budapest, 2004, Áron.
- Boudon, Raymond és mások (szerk.): *Szociológiai lexikon*. Ford. Balla Katalin – Kovács Tímea – Saly Noémi. Budapest, 1999, Corvina.
- Buda Attila (szerk.): *Könyvtári fogalmak kisszótára*. Budapest, 2000, Korona.
- Csermely Péter – Gergely Pál – Koltay János – Tóth János: *Kutatás és közlés a természettudományokban*. Budapest, 1999, Osiris.

IRODALOMJEGYZÉK

- Dávidházi Péter: A kritika iskolázottsága. In uő: *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*. Budapest, 1998, Argumentum, 305–320.
- Dworkin, Ronald: A cenzúra új térképe. Ford. Sarkadi Borbála. *Budapesti Könyvszemle*, 1994. ősz, 379–382.
- Eagleton, Terry: *A fenomenológiától a pszichoanalízisig*. Ford. Szili József. Budapest, 2000, Helikon.
- Eco, Umberto: *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* Ford. Klukon Beatrix. Budapest, 1991, Gondolat.
- Eliot, Thomas Stearns: *Káosz a rendben. Irodalmi esszék*. Ford. Bódis Edit és mások. Budapest, 1981, Gondolat.
- Fehér Márta: *A tudományfejlődés kérdőjelei*. Budapest, 1983, Akadémiai.
- Foucault, Michel: A diskurzus rendje. Ford. Romhányi Török Gábor. In Foucault: *A fantasztikus könyvtár*. Budapest, 1998, Pallas – Attraktor, 50–74.
- Genette, Gérard: *Paratexte*. Übersetzt von Dieter Honig. Frankfurt am Main – New York, 1989, Campus.
- Giddens, Anthony: *Szociológia*. Ford. Babarczy Eszter és mások. Budapest, 1995. Osiris.
- Golden Dániel – Tóth Tünde – Turi László: Virtuális örökkévalóság: Objektumok a digitális könyvtárban (készült a Neumann Kht. megbízásából, 1998. március). *Palimpszeszt hálózati folyóirat*. www.palimpszeszt.hu
- Griffin, Em: *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Ford. Szigeti L. László. Budapest, 2001, Harmat.
- Gyergyai Albert: *Védelem az esszé ügyében*. Budapest, 1984, Szépirodalmi.
- Gyergyai Albert: Esszé az esszéről. In uő: *Védelem az esszé ügyében*, 7–25. p.
- György Péter: *Memex*. Budapest, 2002, Magvető.
- Gyurgyák János: *Szerkesztők és szerzők kézikönyve*. Budapest, 1996, Osiris.
- Hargittay Emil (szerk.): *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*. Budapest, 1996, Universitas. (3. átdolgozott és kiegészített kiadás: Budapest, 2003, Universitas.)
- Héra Gábor – Ligeti György: *Módszertan. A társadalmi jelenségek kutatása*. Budapest, 2005, Osiris.
- Horváth Iván: *Magyarok Babelben*. Szeged, 2000, JATE Press.
- Horváth Tibor – Papp István (szerk.): *Könyvtárosok kézikönyve*. 1. kötet. Budapest, 1999, Osiris.
- Jagose, Annamarie: *Bevezetés a queer-elméletbe*. Ford. Sándor Bea. Budapest, 2003, Új Mandátum.
- Jenny, Laurent: A forma stratégiája. Ford. Sepsi Enikő. *Helikon*, 1996. 1–2. 23–50. p.
- Kaschuba, Wolfgang: *Bevezetés az európai etnológiába*. Debrecen, 2004, Csokonai.
- Kálmán C. György: TLS. *Budapesti Könyvszemle*, 1991. tél, 506–508. p.
- Klaudy Kinga: *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest, 1997, Scholastica.

- Kovács Ilona (szerk.): A szövegkiadás új elmélete és gyakorlata. Tematikus összeállítás. *Helikon*, 1989/3-4.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila (szerk.): *Helyesírás*. Budapest, 2004, Osiris.
- Laki János (szerk.): *Tudományfilozófia*. Ford. Ambrus Gergely és mások. Budapest, 1998, Osiris – Láthatatlan Kollégium.
- Lakner Judit: The New York Rewiew of Books. *Budapesti Könyvszemle*, 1990. tél, 514–516. p.
- Lakner Judit: Political Correctness – PC. Multikulturalizmus az amerikai egyetemeken. *Budapesti Könyvszemle*, 1994. ősz, 374–379. p.
- LeBoeuf, Michael: *Az önszervezés iskolája*. Ford. Bulath Éva. Budapest, 1994, Bagolyvár.
- Lessig, Lawrence: *Szabad kultúra*. Ford. Antal Ferenc. Budapest, 2005, Kiskapu Kft.
- Letenyei László (szerk.): *Településkutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása. Módszertani tankönyv és szöveggyűjtemény*. Budapest, 2005, L' Harmattan – Ráció.
- Majoros Pál, dr.: *Kutatásmódszertan, avagy hogyan írjunk könnyen gyorsan jó diplomamunkát?* Budapest, 1997, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Margitay Tihamér: *Az érvelés mestersége. Érvelések elemzése, értékelése és kritikája*. Budapest, 2004, Typotex.
- Merton, Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Ford. Balogh Zoltán, Dupcsik Csaba. Budapest, 2002, Osiris.
- Nádasdy Ádám: A fogoly neve, avagy kétéves a BUKSZ. *Budapesti Könyvszemle*, 1992. tél, 119–121. p.
- Nádasdy Ádám: A nyelv végtelen gazdagsága. *Budapesti Könyvszemle*, 1994. ősz, 383–384. p.
- Nádasdy Ádám: *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről és nyelvészetről 1990–2002*. Budapest, 2003, Magvető.
- Pásztor Péter: London Rewiew of Books. *Budapesti Könyvszemle*, 1992. ősz, 109–111. p.
- Plett, Heinrich: Retorika és stilisztika. Ford. Vigh Árpád. In Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó, 131–167.
- Poenicke, Klaus: *Wie verfasst man wissenschaftlichen Arbeiten?* (2. neuarb. Aufl.) Mannheim – Wien – Zürich, 1988, Duden.
- Radnóti Sándor: *Piknik. Írások a kritikáról*. Budapest, 2000, Magvető.
- Szabó Katalin: *Kommunikáció felsőfokon*. Budapest, 1997, Kossuth.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László: *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába*. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó.
- Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, 2000, Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas.
- Szathmáry István (szerk.): *A magyar stilisztika útja*. Budapest, 1961, Gondolat.

IRODALOMJEGYZÉK

- Szerzői jog. 1999. évi LXXVI. Törvény a szerzői jogról.* Budapest, 2002, Novissima.
- Szijártó Zsolt: Budapesti Könyvszemle. *Janus* (VIII), 1991. ősz, 2. füzet, 109–116. p.
- Tverdota György: Egy beteljesedett vállalkozás. www.epa.oszk.hu (Hálózati közlés, a letöltés időpontja: 2006. május 22.).
- W. Wartofsky, Marx: *A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai. Bevezetés a tudományfilozófiába.* Ford. Békés András, Vámosi Pál. Budapest, 1977, Gondolat.
- Wengeler, Martin: *Topos und Diskurs.* Tübingen, 2003, Max Niemeyer.

MELLÉKLETEK

1. sz. melléklet: űrlap szigorlati dolgozatok értékeléséhez

A dolgozat szerzője:

A dolgozat címe:

Konzulens:

A szempontrendszer

(i) problémafelvetés relevanciája	5 pontból pont
(ii) problémátörténeti ismeretek	5 pontból pont
(iii) empirikus kutatómunka	7 pontból pont
(iv) adatok értelmezése, argumentáció	7 pontból pont
(v) összefüggések meglátása	5 pontból pont
(vi) szakirodalom (aktualitása, köre)	5 pontból pont
(vii) hivatkozások, bibliográfia	3 pontból pont
(viii) tudományos értekező stílus	3 pontból pont
Összesen:	40 pontból pont

MELLÉKLETEK

2. sz. melléklet: űrlap TDK-dolgozatok értékeléséhez

Szempontok a pályamunkák írásbeli bírálatához
 PTE BTK Kari Tudományos Diákköri Konferencia
 2006. május 5–6.

A pályamunka szerzőjének neve:	
A pályamunka címe:	
Bírálati szempontok	
1. A témaválasztás aktualitása	5/... pont
2. Az adott tudományág kutatási módszereinek alkalmazása¹	5/... pont
3. Az irodalom és a források feldolgozása²	5/... pont
4. A vizsgálati módszerek eredményessége³	5/... pont
5. A címben megfogalmazott célok megvalósításának mértéke⁴	5/... pont
6. A szerző érvelése, gondolatmenete⁵	5/... pont
7. A pályamunka stílusa (tudományos nyelvezet alkalmazása és közérthetőség), helyesírása	5/... pont
8. A szerző eredményei, új felvetések⁶	5/... pont
9. A hivatkozási rendszer (jegyzetek) és bibliográfia²	5/... pont
10. Mellékletek, illusztrációk relevanciája⁷	5/... pont

MELLÉKLETEK

- ¹ Kérjük, itt azt értékelje, hogy a szerző(k) hogyan alkalmazza/alkalmazzák az adott tudományágon belül kialakított kutatási módszert.
- ² A hivatkozások pontos kezelése alapkövetelmény: a felhasznált irodalom és forrásanyag pontos visszakereshetősége elengedhetetlen feltétel. Ennek hiányában a 2., 9. szempontra nem adható pont.
- ³ Kérjük, itt azt értékelje, hogy a szerző(k)nek mennyiben sikerült érvekkel alátámasztania/alátámasztaniuk állításai(ka)t; vannak-e belső ellentmondások a pályamunkában.
- ⁴ Kérjük, itt azt értékelje, hogy a dolgozat címében vállalt célkitűzések megfelelnek-e a dolgozat valós eredményeinek (vannak-e pl. kimaradt feladatok, célok)
- ⁵ Kérjük, itt értékelje az érvelés, a gondolatmenet logikusságát.
- ⁶ Kérjük, itt azt értékelje, mennyiben sikerült új eredményeket, válaszokat felmutatni, milyen ezek kidolgozottsága.
- ⁷ Kérjük, itt azt értékelje, hogy a pályamunkához tartozó mellékletek mennyiben illeszkednek a dolgozathoz, hordoznak-e kiegészítő információkat, milyen az elhelyezésük. A puszta illusztrációk esetében kérjük ne adjanak pontot.

3. számú melléklet: űrlap diplomamunkák értékeléséhez

PTE BTK
SZAKDOLGOZAT-ÉRTÉKELŐ LAPJA

A dolgozat szerzője/szerzői (név, szak):

A dolgozat címe:

Témavezető/bíráló neve:
(Kérjük a megfelelő megnevezést aláhúzni, a neveket nyomtatott betűvel írni)

AZ ELFOGADHATÓSÁG SZEMPONTJAI

(Kérjük, húzza alá a megfelelő kifejezést. Ha az alábbi feltételek nem teljesülnek, a dolgozat nem fogadható el, értékelése egyelőre fölösleges.)

I. A dolgozat terjedelme megfelelő / nem megfelelő.

(Kérjük, húzza alá a megfelelő kifejezést. A dolgozat főszövegének megkívánt terjedelme 80 000 leütés. Nem megfelelő hosszúság esetén a dolgozat elégtelenre értékelendő.)

II. A szerző nem plagizál / plagizál.

(Kérjük, húzza alá a megfelelő kifejezést. A dolgozat plagizálás esetén elégtelenre értékelendő.)

III. A dolgozat helyesírása megfelelő / nem megfelelő.

(Kérjük, húzza alá a megfelelő kifejezést. Több mint 20 helyesírási hiba esetén a dolgozat elégtelenre értékelendő.)

IV. A dolgozathoz alapvető részek nem hiányoznak / hiányoznak.

(Kérjük, húzza alá a megfelelő kifejezést. Elégtelenre értékelendő a dolgozat, ha az alapvető részek bármelyike hiányzik. Alapvető részek a főszövegen kívül: címlap; tartalomjegyzék; hivatkozások; irodalomjegyzék.)

.....
(A témavezető/bíráló aláírása)

AZ ÉRTÉKELÉS SZEMPONTJAI

V. Téma- és címválasztás

2 pontból pont

(Fontos-e a tudományterület szempontjából? Megfelel-e a szerző felkészültségének, lehetőségeinek? Összhangban van-e a cím és a megadott téma a dolgozat tartalmával?)

VI. A kutatói kérdés

6 pontból pont

MELLÉKLETEK

(A kutatói kérdés újdonsága, jelentősége, önállóság a kérdés megfogalmazásában)

VII. Adatgyűjtés és -feldolgozás 8 pontból pont

(Empirikus vizsgálatok és/vagy forráskritika; megfelelő mintavétel és/vagy a források megfelelő köre; az adatok hitelessége, rendezettsége, rögzítésének és feldolgozásának megfelelő módja; a témához kapcsolódó hazai és külföldi szakirodalom feldolgozása.)

VIII. Érvelés 24 pontból pont

(Az adatok, források értelmezése; logikai következetesség; kritikai reflexiók, korrektség a vélemények bemutatásában; összefüggések meglátása; új és koherens következtetések. Alternatív magyarázatok.)

IX. Terminológia 5 pontból pont

(Az adott tudományterület konvencióinak megfelelő, illetve az adott elemzéshez szükséges fogalmi apparátus következetes alkalmazása.)

X. Felépítés 5 pontból pont

(A fejezetek arányai, a fő- és alfejezetek tagolásának logikája.)

XI. Stílus 6 pontból pont

(A fogalmazás szabatossága és gördülékenysége.)

XII. Hivatkozások, bibliográfia, mellékletek 5 pontból pont

(A tartalmi idézetek korrektsége; formai következetesség a hivatkozásokban és az irodalomjegyzékben; a mellékletek és a dolgozat témájának kapcsolata; a mellékletek kezelhetősége.)

XIII. Tipográfia 3 pontból pont

(Javított/javítatlan elírások; megfelelő ékezetek a szövegszerkesztő programmal írt szövegben)

XIV. Az eredmények alkalmazása 6 pontból pont

(Közölhetőség és/vagy gyakorlati alkalmazás; az ehhez szükséges változtatások.)

XV. Összbenyomás. A szaktudományra jellemző szempontok 30 pontból pont

(A dolgozat egészének megítélése mellett itt adhatók további pontok ama fenti szempontok esetében, amelyek az adott szakterületen fontosabbak, s itt adhatók további pontok olyan szempontok szerint, amelyek fent nem szerepelnek, de az adott szakterületen fontosak.)

Összesen: 100 pontból pont

Érdemjegy:

(0–50 pont: 1; 51–62 pont: 2; 63–75 pont: 3; 76–88 pont: 4; 89–100 pont: 5.)

.....
(A témavezető/bíráló aláírása)

